

Een Pleidooi voor Duurzame Diplomatie

Rob van Tulder

The Partnerships Resource Centre Erasmus University Rotterdam

Met dank aan de staf van het PrC, en in het bijzonder Andrea da Rosa en Elena Osmochescu

<https://www.rsm.nl/prc/>

en

Ton Dietz

African Studies Centre Leiden

www.ascleiden.nl

Een pleidooi voor Duurzame Diplomatie¹

Rob van Tulder, Ton Dietz

In een recent verschenen AIV notitie wordt een pleidooi gehouden voor ‘diplomatie van duurzame ontwikkeling’ⁱⁱ. Het Nederlandse buitenlandse beleid heeft de laatste jaren sterk ingezet op zogenaamde ‘economische diplomatie’. Daarmee lijkt een stap gezet te zijn in de richting van een vorm van diplomatie waarbij het Nederlandse economische belang meer centraal staat. Maar welke belangen zijn dat dan? Naast bezuinigingen worden tegelijkertijd nieuwe beleidsinstrumenten ontwikkeld waarvan de effectiviteit nog bewezen moet worden. Deze dubbelslag vertegenwoordigt een (her)oriëntatie op de diplomatieke inzet van Nederland, welke vooral gevolgen lijkt te hebben voor het ontwikkelingsbeleidⁱⁱⁱ. Dat levert verhitte debatten op, zeker wanneer de financiële consequenties van dit beleid voor bestaande belangengroepen duidelijk worden. Deze discussie is weinig productief zolang een meer integrale en strategische visie op de beoogde diplomatieke inzet niet gedeeld wordt. Wat kan derhalve als gezamenlijk (bilateraal) belang van zowel Nederland als de ontvangende landen worden gezien? Juist voor een klein land als Nederland is een integrale – slimme, pragmatische, maar ook doelgerichte en duurzame - benadering essentieel. Een preciezer framing van het beleid is daarom gewenst: van economische diplomatie, waarbij het er niet toe doet welke handelsstromen op gang worden gebracht (zolang het maar veel is), naar duurzame diplomatie, ofwel ‘diplomatie van duurzame ontwikkeling’, waarbij veel meer wordt nagedacht over de kwaliteit, de doelstelling en de lange termijn invulling van deze relaties. Daarbij staat centraal hoe diplomatieke steun kan worden gegeven aan brede doelstellingen op het terrein van de duurzame ontwikkelingsdoelen^{iv}. We illustreren de consequenties van dit strategische denkkader aan de hand van veranderende relaties met Afrika.

[1] Verhitte debatten: hoe nu verder?^v

De afgelopen tien jaar zijn op drie belangrijke beleidsterreinen van het Nederlandse buitenlandse beleid drastische veranderingen doorgevoerd. Het betreft (1) het buitenlandse beleid in het algemeen en (2) ontwikkelingssamenwerking en (3) buitenlandse economische betrekkingen in het bijzonder. Institutionele veranderingen liepen daarbij vaak voor op beleidsinhoudelijke invulling.

Eerst werden de ministeries van Landbouw (de meest internationale sector van de Nederlandse economie) en Economische Zaken in elkaar geschoven – met expliciete aandacht voor innovatie en de zogenaamde topsectoren. Het departement van Ontwikkelingssamenwerking werd verder geïntegreerd in het ministerie van Buitenlandse Zaken. Daarna werd de minister van Ontwikkelingssamenwerking tevens minister van Buitenlandse Handel en werd het departement van Buitenlandse Economische Betrekkingen verplaatst van Economische Zaken naar Buitenlandse Zaken. Doel van deze exercities was onder meer grotere coherentie in het buitenlandse beleid te verkrijgen en een duidelijker koppeling met Nederlandse bedrijvigheid te creëren. Tegelijkertijd werd op menig begrotingspost bezuinigd, werd de relatie met zowel bedrijfsleven als maatschappelijke organisaties nader gedefinieerd en werden nieuwe beleidsinstrumenten - zoals een zogenaamde PPP (publiek-private partnerschappen) faciliteit - ingezet.

We mogen er van uitgaan dat de ingezette institutionele veranderingen niet gauw teruggedraaid zullen worden. Er is weinig kritiek geweest op de herschikking van beleidsterreinen. Kritiek was er vooral op de gelijktijdige bezuinigingsoperatie en een gebrekkige overkoepelende visie. De supporters van deze operatie spreken van een noodzakelijke modernisering van het beleid. De tegenstanders spreken van kapitaalvernietiging doordat jarenlang opgebouwde kennis en netwerken

afgebroken worden. In beide gevallen wordt echter gepleit voor nadere uitwerking van het 'grotere verhaal'. Welke visie ligt aan al deze veranderingen ten grondslag: bezuinigingen of echte heroriëntatie, alleen Nederlands bedrijfsbelang of gezamenlijk belang en hoe wordt dat in de praktijk ingevuld?

Grote veranderingen veroorzaken altijd onrust. Toen diverse ambassades (bijvoorbeeld in Zambia) gesloten werden, protesteerden bijvoorbeeld de werkgevers verenigd in VNO-NCW. Toen het totale budget voor ontwikkelingssamenwerking werd gekort kwamen met name de grootste medefinancieringsorganisaties in het geweer. Onlangs moesten de vier grootste Nederlandse ontwikkelingsorganisaties een kwart tot de helft van hun personeel ontslaan, omdat ze vanaf 1 januari 2016 geen institutionele financiering van het ministerie van Ontwikkelingssamenwerking meer zouden krijgen en voortaan op basis van competitieve voorstellen werden gefinancierd (vooral als onderdeel van het 'pleiten en beïnvloeden beleidskader', dat in 2014 werd vastgesteld^{vi}, in 2016 aangevuld door het beleidskader 'Voice'^{vii}).

De debatten gaan vooral over de consequenties van de ingezette beleidsveranderingen en de ongelijke verdeling van 'kosten' en 'baten'. Er lijkt echter wel vrij algemene overeenstemming te bestaan dat het Nederlandse buitenlandse beleid aan een grondige herziening van beleid en instrumenten toe was. De kritiek van de Wetenschappelijke Raad van het Regeringsbeleid uit 2010 op het Nederlandse ontwikkelingssamenwerkingsbeleid onder de titel 'Minder Pretentie Meer Ambitie' had daarbij een catalyserende rol gespeeld^{viii}. Belangrijk argument in die rapportage was onder andere dat economische groei belangrijker is voor het aanpakken van armoede op de langere termijn dan de klassieke (donor-gedreven) ontwikkelingshulp, die ook veel perverse effecten kent en waarvan de effectiviteit ter discussie stond. Hulp en handel kunnen – nee moeten – samengaan; aldus de WRR. De grootste veranderingen in het buitenlandse beleid vinden dan ook plaats in de relatie met 'ontwikkelingslanden'. Het overkoepelende doel van de meeste van deze aanpassingen wordt vervat onder de noemer 'economische diplomatie'. Zowel Buitenlandse Zaken als Economische Zaken hebben dit begrip overgenomen als belangrijkste leidraad en legitimering voor nieuw beleid. Bij economische diplomatie moet het beleid aan twee criteriavoldoen^{ix}: er moet een duidelijk belang voor Nederland aanwezig zijn en Nederland moet reële beïnvloedingsmogelijkheden hebben.

Economische diplomatie heeft een principiële en een financiële component. Op de website van het Ministerie van E,L&I vinden we sinds 2011 het motto 'meer economische diplomatie, minder subsidie'^x. Dat is een niet mis te verstane kwinkslag richting het spraakmakende WRR rapport uit 2010. De tijd was blijkbaar rijp voor een fundamentele verandering van het beleid en de daarbij horende diplomatie. In een kabinetsbrief van 8 april 2011 over de modernisering van de Nederlandse diplomatie, staat tevens de ambitie verwoord dat het beleid moderner, flexibeler en goedkoper moet.^{xi} Voor ontwikkelingssamenwerking is bijvoorbeeld een keuze gemaakt voor minder partnerlanden (vijftien landen) en minder sectoren (focus met name op water en voedselvoorziening, maar daarnaast blijvende aandacht voor seksuele en reproductieve rechten en gezondheid, en voor veiligheid en de rechtsstaat; daar kwam later expliciete aandacht bij voor inclusieve ontwikkeling^{xii}). In de woorden van het kabinet Rutte-I in 2011: "We doen waar we goed in zijn en kiezen daarvoor de meest vruchtbare bodem"^{xiii}. Belangrijkste uitdaging hierbij vormt het integreren van beleidsterreinen zoals handel, buitenlandse betrekkingen, het ondersteunen van Nederlandse ondernemingen in het buitenland en ontwikkelingssamenwerking. Daarvoor is een effectievere inzet van het netwerk van handelsposten (ambassades, consulaten en zogenaamde "Netherlands Business Support Offices") nodig, waarbij het één van de ambities is om op ambassades geen aparte afdelingen politiek, economie en/of ontwikkelingssamenwerking meer te hebben.

Bij de implementatie van economische diplomatie zijn inmiddels forse stappen gemaakt, zowel institutioneel als met de introductie van beleidsinstrumenten. Maar dat wil niet zeggen dat het debat verstomd is. Integendeel. Vanuit elke sector wordt telkenmale zeer gemengd gereageerd op concrete beleidsmaatregelen, met name daar waar de regering de verdenking op zich laadt bezuinigingen, korte termijn eigenbelang of politiek opportunisme belangrijker te vinden dan een inhoudelijke visie op nieuwe vormen van internationale samenwerking.

In een overzichtsboek over 60 jaar ontwikkelingsbeleid pleitten onlangs drie invloedrijke auteurs voor een fundamentele herbezinning van het ontwikkelingsbeleid die gericht moet zijn op: verdere politieke integratie, verbreding (bijvoorbeeld via de SDGs), vermaatschappelijking en een bredere partnerschap benadering, en professionalisering.^{xiv} Het is duidelijk dat de modernisering niet alleen ten aanzien van ontwikkelings samenwerking om herbezinning vraagt, maar dat dit alle internationale beleidsterreinen betreft. De aansluiting tussen handelsbeleid, topsectorenbeleid en ontwikkelingsbeleid wordt vooralsnog negatief beïnvloed door een gebrekkige framing van het beleid.

We stellen in deze bijdrage dat het dominante frame van 'economische diplomatie' weinig adequaat is voor de ambitieuze doelstellingen van het Nederlandse buitenlandse beleid. Het is te weinig richtinggevend, maar ook weinig inspirerend en zelfs te weinig gekoppeld aan het echte Nederlandse belang. Concurrenten uit grote opkomende landen zoals India, China en Brazilië zijn vaak beter in staat het 'economische belang' van een gastland (en zichzelf) te bedienen. Economische diplomatie is derhalve niet zo onderscheidend als sommigen denken. In plaats daarvan opteren we voor de term 'duurzame diplomatie' als logische synthese van de traditionele/klassieke diplomatie en de economische diplomatie, met daaraan toegevoegd de diplomatieke inspanningen om mondiale publieke goederen te bevorderen, zoals die tot uiting komen in de doelstellingen voor duurzame ontwikkeling op wereldschaal, maar ook met uitdrukkelijke verantwoordelijkheden in Nederland zelf. Daarbij gaat het niet alleen over het over en weer verbinden van politiek en bedrijfsleven, maar ook om het over en weer effectief verbinden van burgers. In de rest van deze bijdrage wordt toegelicht (1) wat het concept 'duurzame diplomatie' inhoudt en hoe het zich onderscheidt van economische diplomatie, (2) hoe dat analytisch toegepast kan worden op een heel continent (3) en welke consequenties daaruit getrokken kunnen worden voor een nadere invulling van beleid. Het continent waar we naar kijken is Afrika.

[2] Visieontwikkeling: van economische diplomatie naar duurzame diplomatie

Klassieke diplomatie

De klassieke diplomatie verwijst naar het sluiten van verdragen en het opzetten van diplomatieke posten teneinde de relaties tussen staten – vooral via professionele diplomaten – zo goed mogelijk te maken, c.q. te houden. De Italiaanse diplomaat Daniele Varè geeft daarbij de meest realistische (cynische?) invulling van de 'kunst' van diplomatie: 'Letting someone have it *your way*'^{xv}. Voor grote landen met meer macht is de diplomatieke uitdaging daarom een andere dan voor kleine landen die veel minder machtsmiddelen tot hun beschikking hebben. Maar ook machtsuitoefening ('hard power') in een internationaal statensysteem heeft z'n beperkingen. In een vaak informele en sociale opstelling zoeken diplomaten daarom toch naar wederzijds acceptabele oplossing voor de uitdagingen die beide staten van elkaar ondervinden. Bij bilaterale diplomatie kan dit gaan over fundamentele vragen van oorlog- en vrede tussen de beide landen, maar diplomatie kan ook betrekking hebben op culturele uitwisseling, het aangaan van vriendschapsbanden en het behartigen van de belangen van de eigen burgers in het buitenland. De klassieke diplomatie focust daarmee

vaak op de 'hoe' vraag en is interstatelijk van karakter: met welke landen moeten op regelmatige basis contacten worden onderhouden en welke diplomatieke infrastructuur (ambassades, posten) is daarvoor nodig? Er is daarnaast een verschil tussen bilaterale diplomatie, waarbij machtsverschillen tussen landen en geografische nabijheid een grote rol spelen, en multilaterale diplomatie waarbij groepen van staten met elkaar in onderhandeling gaan. Kleine (rijke) landen waren in het verleden vaak de sterkste supporters van multilaterale diplomatie omdat daar relatief meer invloed uitgeoefend kon worden. Het belang van multilaterale organisaties lijkt echter af te nemen ten faveure van bilaterale relaties waarbij ook de grote ontwikkelingslanden aan invloed winnen. Zie initiatieven van de G20 of de toenemende invloed van de BRIC landen – inclusief oprichting van een aparte BRIC ontwikkelingsbank - en de afnemende invloed van Wereldbank en IMF. Traditionele diplomatie richt zich sterk op (het tegengaan van) sancties en het mitigeren van (potentiële) conflicten.

Economische diplomatie

Economische diplomatie legt zich meer toe op de 'wat' vraag van diplomatie en "bestaat uit de inzet van overheidsrelaties en overheidsinvloed om internationale handel en investeringen te bevorderen"^{xvi} Economische diplomatie is er op gericht markten voor het eigen bedrijfsleven te openen, problemen en barrières – door gastoverheden veroorzaakt – aan te pakken voor de 'eigen' bedrijven die actief zijn in het buitenland. Handelsrelaties zijn meestal wederkerig, hoewel er sprake kan zijn van een 'ongelijke ruil', waarbij het ene land de grenzen opent, terwijl het andere land ze gesloten houdt of andere (non-tarifaire) belemmeringen opwerpt die de wederkerigheid van de relatie negatief beïnvloeden. Economische diplomatie kent zowel sancties als beloningen. Investeringsrelaties worden nog meer dan handelsrelaties beïnvloed door de relatieve economische kracht van het zendende en ontvangende land. Ontwikkelingslanden zijn over het algemeen ontvanger van buitenlandse investeringen. Voor veel – met name middeninkomens - ontwikkelingslanden is de stroom van buitenlandse investeringen in de afgelopen tien jaar aanzienlijk groter geworden dan de overdrachten via ontwikkelingssamenwerking. De rol van de (economische) diplomaat is om de eigen investeringen zoveel mogelijk te faciliteren, zonder direct op wederkerigheid te letten. Economische diplomatie vergt een postennetwerk dat vooral het handelsverkeer tussen landen faciliteert en handelsmissies waarbij ondernemingen, ondersteund door diplomaten en regeringsvertegenwoordigers, een land bezoeken teneinde daar economische banden mee aan te gaan. Onderzoek laat zien dat het effect van economische diplomatie op handels- en investeringsstromen over het algemeen positief is, hoewel het precieze effect afhangt van het gebruikte instrumentarium (exportkredieten, handelsmissies, omvang en bezetting postennetwerk). Een goede kosten-baten afweging bijvoorbeeld van het onderhouden van een uitgebreid ambassadenetwerk blijkt daarbij lastig te maken.^{xvii}

Veel gebruikte bilaterale instrumenten die gesloten worden teneinde de economische relaties te bestendigen zijn Bilaterale Investerings Verdragen (BIT) en Dubbele Belasting Verdragen (DTTs). De exacte rol die deze verdragen spelen bij het aangaan van goede economische relaties is niet zonder controverse. In plaats van dat ze wederzijdse handel en investeringen faciliteren, wordt vaak beweerd dat deze verdragen vooral bestaande belangen van grote ondernemingen verdedigen. Verdragen maken daarmee in ieder geval onderdeel uit van actieve economische diplomatie. Ze worden niet alleen gesloten, maar ook beëindigd of opgeschort. Zo schortte Zuid-Afrika in 2013 het Bilaterale Investeringsverdrag met Nederland op, onder andere omdat het een ongelijke relatie bestendigde.^{xviii} Malawi heronderhandelde het Dubbele Belasting Verdrag met Nederland. In mei 2015 leidde dit tot een nieuw verdrag, waarbij het verdrag minder misbruikt kan worden om belastingen te ontduiken in beide landen – maar vooral in het ontwikkelingsland. Met name de DTTs vervullen een rol bij de positie en reputatie van Nederland als vermeende belastinghaven. Ontwikkelingslanden zijn steeds kritischer geworden over de rol die DTTs spelen bij het doorsluizen van belastinggelden door ondernemingen naar lage belastingregimes. Op basis van het voorbeeld

van Malawi wordt momenteel door het ministerie van buitenlandse zaken met 23 andere landen heronderhandeld over de DTTs, waarbij vier Afrikaanse landen voorop lopen: Ethiopie, Kenia, Zambia en Ghana.^{xix} Bij de heronderhandelingen speelt de duurzaamheidsvraag een steeds belangrijker rol.

Bij economische diplomatie treden overheden en eigen ondernemingen samen op. Internationaal opererende ondernemingen spelen daarbij een steeds onafhankelijker rol, hetgeen leidt tot een groter belang van de zogenaamde 'commerciële-' en 'bedrijfsdiplomatie'.^{xx} Tot op zekere hoogte kan economische diplomatie ook gezien worden als de inzet van 'hard power' in de diplomatieke relaties, met name als een land als Nederland de beschikking heeft over een aantal grote multinationals die commercieel marktleider zijn en beschikken over veel geld (investeringen) en kennis. De discussie over de effectiviteit van economische diplomatie wordt sterk ingekleurd door de rol die posten, verdragen en handelsmissies spelen voor het Nederlandse bedrijfsleven, vanuit de gedachte dat dit ook voor de Nederlandse economie van belang is. Zo wordt er bijvoorbeeld, vanuit dit belang, gediscussieerd over in hoeverre Nederland meer moet inzetten op grondstoffen diplomatie.^{xxi} Een typisch Nederlandse discussie is in hoeverre de inzet van het koningshuis bij handelsmissies daadwerkelijk de export van Nederlandse bedrijven bevordert.^{xxii} Het blijkt dat permanente vertegenwoordiging in de vorm van een ambassade een aanzienlijk groter effect heeft dan staatsbezoeken. Multilateraal wordt economische diplomatie gevoerd via de Wereld Handels Organisatie of specifieke voorzieningen binnen de Wereldbank Groep of het IMF, zoals MIGA (*Multilateral Investment Guarantee Agency*): het investeringsverzekeringssysteem van de Wereldbank groep dat investeringsrisico's van specifieke ondernemingen kan mitigeren.

Duurzame diplomatie

Met de introductie van het begrip 'duurzame diplomatie' verschuift het accent van (verlicht) politiek en economisch eigenbelang van Nederland, naar een veel explicieter gemeenschappelijk belang gericht op duurzame ontwikkeling op wereldschaal en de bevordering van publieke goederen en regimes die daarvoor nodig zijn. Eigenlijk wordt bij deze vorm van diplomatie pas echt de vraag gesteld 'waartoe' en 'waarvoor' men diplomatieke relaties aangaat. Bij duurzame diplomatie draait het niet alleen om zoveel mogelijk investeringen en handel te genereren, c.q. zo min mogelijk conflicten met elkaar te hebben, maar nadrukkelijk ook om de kwaliteit en de doelstellingen van de relatie. Voor klassieke- en economische diplomatie geldt het stilzwijgende paradigma dat open relaties altijd wel in wederzijds belang zijn. Dat de meningen daarover verdeeld zijn, behoeft nauwelijks betoog. Wat in het belang is van de Verenigde Staten of China, hoeft niet in het belang te zijn van een gemiddeld ontwikkelingsland. Voor een kleiner land als Nederland, zonder echte machtsmiddelen maar met andere *assets*, is het nastreven van een gemeenschappelijk belang veel meer een *conditio sine qua non* voor effectieve diplomatie. De discussie over de visie van de Nederlandse overheid wordt dan ook sterk beïnvloed door het totaalplaatje, de beleidscoherentie en de daarbij horende visie. Dit vergt een verbreding van de betrokken groepen *stakeholders* voorbij staten en ondernemingen, in de richting van met name burgers.

In de definitie van Constantinou en anderen houdt duurzame diplomatie zich bezig met de manier waarop de randvoorwaarden kunnen worden gecreëerd "*for the reconciliation of rival ways of living, the formation of durable relationships and the promotion of global peace and security*"^{xxxiii}. In de praktijk komt dit neer op het met elkaar in overeenstemming brengen van de strategieën van ondernemingen, maatschappelijke organisaties (NGOs), individuele burgers en (lokale) overheden teneinde duurzame groei en ontwikkeling te bewerkstelligen. De overheid en ambassades zijn hierbij niet alleen facilitator, financier of 'broker', maar hebben ook de rol van een actieve partner en

initiator. Duurzame diplomatie vergt derhalve andere typen verhoudingen en verdragen tussen landen.

In het verleden werd over duurzaamheid vooral multilateraal overlegd (Kyoto, Millennium Development Goals, Sustainable Development Goals). Het is de vraag of dit ook bilateraal mogelijk en wenselijk is. Onderzoek naar bilaterale verdragen waar publieke goederen (*'global public goods'*) meer centraal staan, laat ook positieve effecten zien op economische interacties. Milieuverdragen blijken bijvoorbeeld een positief effect te hebben op de economische interacties tussen landen, terwijl grotere wederzijdse economische afhankelijkheid een conflict reducerend effect heeft.^{xxiv} Duurzame diplomatie is explicieter gericht op beloningen gekoppeld aan wederzijds geaccepteerde (duurzaamheids)doelen die vaak de landgrenzen overstijgen. Sancties zijn minder effectief. Het niet meedoen aan de Kyoto verdragen heeft bijvoorbeeld voor geen enkel land nog problemen opgeleverd, behalve verlies aan legitimiteit en prestige. Datzelfde geldt bijvoorbeeld voor het niet nakomen van de internationale verplichting om 0,7% van het BNP aan ontwikkelingssamenwerking te besteden. De idee van duurzame diplomatie is tot nu toe het meeste toegepast op milieuvraagstukken, maar een opstapje naar de bredere discussie over *'global public goods'* zoals die bij de vaststelling van de Sustainable Development Goals centraal staan, ligt echter voor de hand.

Bilaterale duurzame diplomatie onderscheidt zich van economische en traditionele diplomatie door de volgende kenmerken:

- **Meer kwaliteit, minder kwantiteit.** Handelsbeleid is niet alleen gericht op het zoveel mogelijk exporteren, maar tevens op het aan elkaar koppelen van importen en exporten. Daarbij wordt expliciet geprobeerd 'ongelijke ruil' relaties te voorkomen of ze zodanig te kanaliseren dat ze op termijn meer gelijkwaardig worden.
- **Meer investeringen, minder eenzijdige focus op handel.** Handelsrelaties en investeringsrelaties zijn aan elkaar gekoppeld. Daarbij wordt expliciet gekeken naar de aard en de richting van de relatie. Indien investeringen bijvoorbeeld alleen gekoppeld zijn aan exporten van het ontvangende land, wordt het belangrijk om te kijken in hoeverre dit 'exploitatieve' investeringen betreffen waarbij grondstoffen en arbeidskrachten in een land uitsluitend worden gekozen vanwege lage kosten. Indien ook investeringsstromen gekoppeld zijn aan exporten, dan is vaak sprake van een meer gelijkwaardige relatie, omdat ondernemingen hiermee een langere termijn belang nemen in het ontvangende land. Daarbij is aandacht nodig voor het meer duurzaam maken van de investeringen en van de relaties in de handelsketen van producent naar consument.
- **Meer inclusief, minder exclusief.** Investeringsrelaties dienen idealiter gekoppeld te worden aan inclusieve groei-doelstellingen van het ontvangende land, waarbij werknemers niet uitsluitend als goedkope arbeidskrachten, maar ook als potentiële klanten worden gezien. Korte termijn belangen worden omgevormd tot wederzijdse langere termijn belangen. Indien Nederlandse ondernemingen door duurzame diplomatie in staat worden gesteld om bredere lagen van de bevolking te bedienen met waardevolle producten, dan kan daarmee hun *'license to operate'* enorm toenemen. Dit kan hen een duurzaam concurrentievoordeel opleveren, niet alleen vanwege hun inbedding in de lokale gemeenschappen, maar ook als onderscheidend van concurrenten die hier veel minder op (kunnen/willen) inzetten. Inclusiviteit kan ook inhouden dat de groeiende middenklasse in ontwikkelingslanden bediend wordt, en dat daarbij goed nagedacht wordt op welke manier de positieve effecten van deze relatie daadwerkelijk door kunnen sijpelen naar de lagere, armere segmenten in de samenleving. Meer *soft power*, minder *hard power*. (*Hard power* zal voor een klein land als Nederland sowieso minder opleveren).
- **Meer (wederzijdse) investeringen gericht op duurzaamheid, minder subsidie alleen.** Zeker bij gebrek aan institutionele, fysieke en intellectuele infrastructuur kan het nog steeds van belang zijn om subsidies te geven. Dat geldt met name voor de meest fragiele staten. In dat geval zal de subsidie of donatie tijdelijk dienen te zijn en op termijn aantoonbare sociale-, economische- en

ecologische meerwaarde dienen te genereren voor zowel het ontvangende als verstreckende land. Met name op het terrein van mondiale publieke goederen zullen daartoe nieuwe subsidiemodellen moeten worden ontwikkeld die een 'business case' bevatten, waarbij op termijn de subsidiecomponent sterk kan worden teruggebracht en de perverse prikkels van subsidieafhankelijkheid geminimaliseerd worden.

- **Meer coördinatie en integratie, minder verkokering.** Duurzame diplomatie beoogt zo min mogelijk parallelle trajecten tussen diverse beleidsterreinen onafhankelijk van elkaar te laten voortbestaan. Diplomatie is op synergie gericht. Dat houdt in dat er minder op of politiek of economie of sociaal wordt gestuurd, maar inspanningen meer geïntegreerd zijn en gericht op wederzijdse duurzame ontwikkeling. 'Sociaal' zonder institutionele en economische inbedding kent voorspelbare continuïteitsproblemen. 'Economisch' zonder sociaal en institutioneel levert te weinig duurzame (inclusieve) ontwikkeling op. Minder eigenbelang, meer gezamenlijk belang. Minder specifiek, meer universeel en coherent.
- **Meer behoeftegericht, minder aanbodgericht.** Behoeftes is daarbij niet noodzakelijkerwijs hetzelfde als de marktvrage bij een groeiende middenklasse waar de economische diplomatie zich logischerwijs met name op richt. In de meeste ontwikkelingslanden vallen grote behoeftegaten voor groepen van arme mensen die niet noodzakelijkerwijs hun behoeften in expliciete koopkrachtige vraag kunnen uiten. Dit vergt nieuwe arrangementen en innovatieve oplossingen waarbij de belangen van rijk en arm, van korte termijn en lange termijn meer in balans zijn^{xxv}. Duurzame ontwikkeling vergt de koppeling van tot op heden vaak geïsoleerd beschouwde issues. Gezondheid kan niet los worden gezien van armoede; armoede en educatie zijn gerelateerd; educatie en sanitatie/hygiëne zijn verbonden; waterkwaliteit en *good governance* worden verbonden, etcetera. Voor ambassades is in het verbinden van behoeften een rol weggelegd als kenniscoördinatoren, partners en brokers.
- **Meer partnerschappen, minder specialisatie.** Al in de intergouvernementele bijeenkomst van Busan in 2011 werd afgesproken dat overheden, ondernemingen en maatschappelijke organisaties meer partnerschappen moeten sluiten en gezamenlijke projecten moeten definiëren. Bij duurzame diplomatie kan het initiatief van de relatie bij staten, ondernemingen of burgers liggen. Echte partnerschappen zijn gebaseerd op complementaire sterktes en geven elke partij ook voldoende ruimte om zich zelf verder te ontwikkelen en in de eigen sterktes te investeren. Het partnerschap kan niet gebaseerd worden op een partij die alleen geld geeft en andere partijen die uitvoeren. Financiële overdrachten (subsidies) kunnen weliswaar tijdelijk gegeven worden met het doel bepaalde drempels te overwinnen en opschaling en leren mogelijk te maken. Filantropische overwegingen zijn slechts van toepassing op heel specifieke omstandigheden zoals natuurrampen en crises. Cross-sectorale partnerschappen vormen niet een uitruil van diverse belangen, maar vormen een manier om belangen meer met elkaar in overeenstemming te brengen, gemeenschappelijk eigenaarschap te creëren en daardoor meer, gericht en langduriger impact te hebben. Ontwikkelingssamenwerking wordt (weer) internationale samenwerking. 'Hulp' wordt 'partnerschap'. Internationale samenwerking gaat van een inspanningsverplichting (vast % van BNP) naar een uitkomstverplichting (duurzame ontwikkeling en de voorziening van mondiale publieke goederen). Partnerschappen zijn gericht op het versterken van deze *global public goods*.

Duurzame diplomatie vergt derhalve een effectief gebruik van zogenaamde 'soft power'. Het is al aangetoond dat het aanwenden van *soft power* een positief effect heeft op exporten tussen landen^{xxvi}, maar in dit geval vergt duurzame diplomatie dat *soft power* systematisch gekoppeld worden de duurzaamheidsdoelstelling. De principes van duurzame diplomatie zijn toepasbaar op de relatie tussen alle landen, ongeacht hun ontwikkelingsniveau. De meeste winst valt echter hoogstwaarschijnlijk te behalen uit de relatie tussen ontwikkelde en ontwikkelingslanden. Het *frame* van de 17 *Sustainable Development Goals* dat binnen de VN voor de post-2015 agenda is aangenomen, biedt daarvoor interessante inhoudelijke aanknopingspunten. Echter, zoals het er nu

naar uitziet zijn ook de SDGs, net als de MDGs, doelstellingen zonder middelen. Het belang van duurzame diplomatie zal er derhalve niet minder door worden.

[3] Het Nederlandse discours

Het begrip 'duurzame diplomatie' wordt nog niet echt gebruikt in Nederland. Ook medewerkers van het Ministerie van Buitenlandse Zaken die verantwoordelijk zijn voor Internationale Handel en Ontwikkelingssamenwerking betitelen hun eigen activiteiten vooral als 'economische diplomatie'. Dat wil echter niet zeggen dat er geen relevante ervaringen met duurzame diplomatie zijn opgedaan. Vanuit Nederland is al eerder geprobeerd om diverse beleidsterreinen rondom duurzaamheidsvragen met elkaar te verbinden. Vooralsnog met gemengde resultaten. Vier voorbeelden kunnen dit nader illustreren.

Ten eerste werden in de jaren negentig zogenaamde 'Duurzame ontwikkelingsverdragen' opgezet door Nederland met Bhutan, Benin en Costa Rica. Deze waren bedoeld om meer wederzijdse en gelijkwaardige relaties aan te gaan teneinde duurzame groei te bewerkstelligen. Een belangrijk element daarbij was de volwaardige participatie van een groot aantal maatschappelijke spelers (lokale gemeenschappen, overheden, NGOs, bedrijven) in het formuleren, plannen en uitvoeren van de activiteiten. Het idee werd geïntroduceerd als een leerexperiment en als voorbeeld voor andere landen. Het voorbeeld werd echter niet overgenomen en in 2005 besloot de Nederlandse regering het programma uit te faseren. Een analyse van de Bhutan case, komt tot de conclusie dat het programma als een '*successful failure*' kan worden beschouwd - succes in Bhutan, maar falend in Nederland^{xxvii} - vanwege gebrek aan een gemeenschappelijke visie en een fundamenteel ongelijke verhouding tussen 'donor' en 'ontvanger'. Daarnaast bleek een verdrag een niet erg adequate vorm voor deze nieuwe vorm van samenwerking te zijn, onder andere vanwege grote interpretatieverschillen tussen de verdragspartners. Kan deze ervaring in de huidige constellatie anders worden ingezet?

Ten tweede heeft Nederland al vanaf 2003 ingezet op de zogenaamde 3D benadering waarbij *Diplomacy, Defense* en *Development* met elkaar geïntegreerd worden. Militaire operaties worden gekoppeld aan wederopbouw, *governance* en ontwikkelingsthema's teneinde op langere termijn een duurzaam alternatief te bieden voor gewapende conflicten. Er is momenteel een budget van 250 miljoen euro gealloceerd onder auspiciën van Internationale Handel en Ontwikkelingssamenwerking, maar met medebeslissingsbevoegdheid van Defensie. De beoogde landen zijn vooral zogenaamde 'fragiele staten'. De integrale benadering van het 3D beleid staat echter ter discussie. Punten van kritiek betreffen (1) verwatering van 'echte' ontwikkelingsinspanning, (2) ineffectiviteit bij realisering van beoogde doelen (zie pogingen in Afghanistan bijvoorbeeld^{xxviii}), (3) de juiste verhouding tussen *hard power* (militair) en '*soft power*' (economie, ontwikkeling), en (4) de kwaliteit van de strategische uitwerking van het concept die nog veel te wensen over laat, onder andere ten aanzien van de vraag wanneer het instrument het beste ingezet kan worden (voor, na of tijdens een conflict).^{xxix} Veel NGOs blijken in de praktijk moeite te hebben om aan dit concept mee te werken. De geïntegreerde benadering kan derhalve nog steeds sterk verbeterd worden.^{xxx}

Ten derde wordt in de internationale discussie rondom de herijking van het ontwikkelingsbeleid steeds meer gerefereerd aan het belang van partnerschappen. Publiek-Private Partnerschappen (PPPs) zijn sinds de *World Summit on Sustainable Development* in Johannesburg (2002) uitermate populair. Inmiddels zijn duizenden partnerschappen tussen overheden, bedrijven en NGOs gesloten. Het belang van een integrale en universele benadering is met de *Sustainable Development Goals* nog nadrukkelijker bevestigd. Sinds 2007 zijn in Nederland zogenaamde Schokland en Millennium

akkoorden gesloten, waarbij 54 partnerschappen werden aangegaan, van zeer diverse pluimage. Zo werd het Initiatief Duurzame Handel (IDH) met meer dan 100 miljoen euro gedoteerd waarin NGOs, ondernemingen en donoren (onder andere Nederland en Zwitserland) samenwerken om grondstoffenketens duurzamer te maken. Maar ook werd bijvoorbeeld de *Access to Medicine* Stichting gefinancierd die erop gericht is door middel van ranglijsten farmaceutische ondernemingen te bewegen de toegang tot medicijnen voor arme bevolkingsgroepen toe te laten nemen. Onder staatssecretaris Knapen en minister Ploumen zijn naderhand meer beleidsinstrumenten geïnitieerd die gericht en scherper proberen om sterke Nederlandse sectoren aan de behoeften van ontwikkelingslanden te koppelen. Te noemen zijn vooral de 'PPP-faciliteiten' rondom duurzaam water en voedselzekerheid, waar tot nu toe in totaal meer dan 300 miljoen euro in is geïnvesteerd in meerdere rondes. In het zogenaamde Dutch Good Growth Fund wordt geprobeerd het midden- en klein bedrijf in zowel in Nederland als in ontwikkelingslanden te stimuleren middels een revolverend fonds van in totaal 750 miljoen.

Tenslotte zijn er voorbeelden van succesvolle duurzame diplomatieke initiatieven te noteren met een meer casuïstisch karakter. Een mooi voorbeeld is het akkoord dat in 2015 gesloten is tussen Shell Nigeria en leiders van de Bodo Gemeenschap over opruiming van de olievervuiling in hun leefgebied. Het akkoord werd uit onderhandeld door oud-ambassadeur Bert Ronhaar en kanaliseert een veel groter, langlopend en zeer complex duurzaamheidsconflict tussen Shell, internationale NGOs, lokale bevolking en overheden. Het akkoord doorbreekt een situatie waarin noch de belangen van de lokale gemeenschap, noch die van Shell werden behartigd (Shell is zich zelfs actief aan het terugtrekken uit sommige landen in Afrika). Dit voorbeeld laat zien hoe belangrijk individuele diplomaten kunnen zijn bij duurzame diplomatie, en hoe afhankelijk bereikte oplossingen zijn van hun competentie om met meerdere partijen afspraken te maken - niet alleen met overheden en/of ondernemingen, maar ook met vertegenwoordigers van de lokale bevolking en Nederlandse NGOs. De vraag blijft hoe deze ervaring in Nigeria een meer structurele vorm kan aannemen met toepassingen voor de hele olie (en grondstoffen) sector en uitgerold kan worden naar andere landen via de meer reguliere kanalen van diplomatie.

Bovenstaande voorbeelden illustreren dat de contouren van duurzame diplomatie duidelijk aanwezig zijn in het Nederlandse beleid. Maar de praktijk is weerbarstig. De voorbeelden belichten tevens de uitdagingen die er zijn om de stap van economische naar duurzame diplomatie te maken. Nederland opereert daarin enigszins ambivalent. Er wordt bij Buitenlandse Zaken gerept van een '*Dutch Diamond*', waarbij veel verwacht wordt van de vijfhoekige samenwerking tussen overheid, ondernemingen, NGOs, de filantropische sector en kennisinstellingen. Echter, bij Economische Zaken en het beleid rondom de topsectoren wordt niet over een diamant, maar over een 'gouden driehoek' gesproken. Die bestaat uit een alliantie van kennisinstellingen, overheid en bedrijfsleven. Maatschappelijke organisaties staan daarbij aan de zijlijn of moeten zich invechten om hun positie erkend te krijgen, vooral in de nationale discussie. Tegelijkertijd wordt wel onderkend dat een "op duurzaamheid gerichte economische diplomatie" de concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven versterkt op terreinen waar in ontwikkelingslanden veel behoefte aan is. Juist daar liggen kansen voor het Nederlandse bedrijfsleven vis-à-vis hun concurrenten uit de BRICS-landen. VNO-NCW pleit daarbij voor 'duurzame ontwikkelingssamenwerking': beleid gericht op zelfredzaamheid van ontwikkelingslanden, wat vraagt om het benutten van de private kracht van bedrijfsleven actoren, kennisinstellingen en maatschappelijke organisaties op gebieden waar Nederland goed in is.

Ambigüiteit leidt tot versnippering of lagere ambities. Het *Dutch Good Growth Fund* is bijvoorbeeld opgesplitst in drie min of meer onafhankelijke beleidspilaren, die apart beheerd worden en (nog)

niet aan elkaar gekoppeld zijn. De PPP faciliteiten vragen van medefinancieringsorganisaties een heel andere benadering van financiering dan hun traditionele financieringsgrondslag. Met name kleinere en meer op het bedrijfsleven georiënteerde organisaties als Solidaridad, Aqua4All of Woord en Daad lijken daar meer van te profiteren dan de grote vier (Oxfam-Novib, Hivos, Icco, Cordaid).^{xxxii} De Millennium akkoorden worden over het algemeen positief geëvalueerd, maar lieten in de praktijk ook nog het nodige te wensen over.^{xxxiii} Grote initiatieven als IDH zetten sterk in op het verduurzamen van internationale goederenketens, maar een evaluatie van de Inspectie Ontwikkelings-samenwerking en Beleidsevaluatie (IOB) concludeert in een review in 2014 dat IDH vooral heeft bijgedragen aan schaalvergroting van duurzaamheidsinitiatieven door certificering rond standaarden. De effecten daarvan ‘in het veld’ op armoede, arbeidsomstandigheden en milieubederf blijken vooralsnog zeer bescheiden. Van duurzame markttransformatie – IDH’s hogere doel – is nog geen sprake.^{xxxiii}

De ‘Dutch diamond’ strategie staat onder druk als de belangrijkste dragers van deze diamant (de NGOs, maar ook sommige ondernemingen) niet tegelijkertijd adequaat in kunnen spelen op de nieuwe beleidsinstrumenten, hetzij omdat er zwaar op hun budget gekort wordt, hetzij omdat ze zich niet snel genoeg aan de nieuwe realiteit van duurzame diplomatie hebben weten aan te passen.^{xxxiv} Daarnaast is helderheid geboden ten aanzien van de rol die ontwikkelingsorganisaties al dan niet geacht worden te spelen: Wordt het een diamant of een gouden driehoek? Binnen ambassades en het Ministerie van Buitenlandse Zaken vinden nog de nodige institutionele aanpassingen plaats om tot grotere beleidscoherentie te komen. In 2015 is bijvoorbeeld een nieuw directoraat van ‘inclusieve groene groei’ opgericht om zogenaamde ‘nexus’-projecten van met elkaar verknoopte beleidsterreinen – zoals water, klimaat, voedselzekerheid en energie - beter te kunnen beheren. Ook de implementatie van de *Sustainable Development Goals* vraagt om dergelijke dwarsverbanden. Nederland beoogt op een beperkt aantal van deze doelen in te zetten. Waar de meeste diplomatieke meerwaarde ligt blijft punt van discussie.

Kortom, Nederland laat op het terrein van duurzame diplomatie vele interessante initiatieven zien, maar het beleid is op z’n minst versnipperd te noemen. Duurzame diplomatie vergt een veel explicietere nadruk op het bevorderen van samenwerking tussen diverse partijen, zowel in Nederland als in het buitenland. Onder die condities mogen van de Nederlandse inzet nieuwe en innovatieve oplossingen voor bestaande mondiale problemen verwacht worden. De ambassades zullen daar een steeds belangrijkere rol in gaan spelen als partners, veel minder als donoren. De ambassades zullen ook strategische steun kunnen geven aan zuidelijke maatschappelijke initiatieven voor goed bestuur ten faveure van inclusieve groei. Multi-actor coalities om meer te investeren in wereldwijde publieke goederen nemen sowieso aan belang toe en Nederland heeft juist op dit terrein een enorme reputatie (het poldermodel). Duurzame diplomatie is niet alles zelf doen, maar vooral ook het faciliteren, stimuleren en coördineren van activiteiten die door andere partijen beter, sneller en efficiënter gedaan kunnen worden. Er is echter nog weinig bekend hoe de samenhang tussen instrumenten van economische diplomatie en het bredere buitenlandse beleid verbeterd kan worden. Dat geldt vooral voor een kleine, open, economie als Nederland omdat nu eenmaal budgetaire restricties keuzes nodig maken. Strategische kosten – baten overwegingen voor deze keuzes blijken echter lastig te maken. In 2012 besloot de IOB om dit thema verder uit te werken.^{xxxv}

[4] Duurzame diplomatie in de praktijk: Afrika

Een strategische inzet van duurzame diplomatie vergt in de praktijk concreet inzicht in de omvang en aard van *alle* internationale relaties van zowel Nederland als het ontvangende land op zowel politiek,

economisch als sociaal gebied. Om strategische keuzes te kunnen maken en te bepalen waar kansen benut worden of blijven liggen, is het van belang om zoveel mogelijk dimensies van deze wederzijdse relatie in kaart te brengen. Diplomatie draait uiteindelijk vooral om bilaterale verbanden, en die zijn vaak het beste te plaatsen in een meer regionaal perspectief. De 54 landen van Afrika vormen wellicht een illustratief kader waarbinnen strategische samenhangen kunnen worden uitgewerkt en beleidsexperimenten op hun belang en relevantie kunnen worden beoordeeld. Afrika is verder interessant omdat daar momenteel verdragen het meest actief worden heronderhandeld (bijv. Zuid-Afrika en Malawi) en partnerschappen het meest actief worden gesloten. Afrika is bovendien het snelst groeiende continent waar Europa het meest mee van doen heeft, in zowel positieve als negatieve zin.^{xxxvi} Afrika als biotoop van moderne diplomatie, met als uitdaging hoe de overgang te maken van klassieke - via economische - naar duurzame diplomatie.

Duurzame diplomatie vergt in de praktijk ten minste drie typen strategische inschattingen, namelijk ten aanzien van de belangrijkste 'kanalen' van interactie, ten aanzien van de gecombineerde scores van deze kanalen en ten aanzien van specifieke beleidsterreinen die door een land belangrijk geacht worden. Als we de cijfers over een langere periode in ogenschouw nemen, dan kunnen daarbij twee dimensies onderscheiden worden. Ten eerste een absolute dimensie, vaak het terrein van de klassieke diplomatie, waarbij op basis van bilaterale overwegingen wel of niet relaties met landen worden aangegaan. Ten tweede kan een samengestelde dimensie onderscheiden worden, waarbij als het ware wordt gezocht naar de 'logica' van de diplomatieke relatie. In het geval van economische diplomatie wordt deze gekoppeld aan de economische belangen van het Nederlandse bedrijfsleven. In het geval van duurzame diplomatie dient deze gekoppeld te worden aan gemeenschappelijke duurzaamheidsbelangen waarbij de rol van NGOs en burgers belangrijker wordt. In onderstaande paragrafen worden deze dimensies toegelicht.

Drie bilaterale kanalen

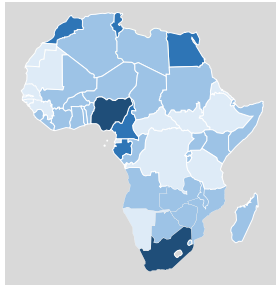
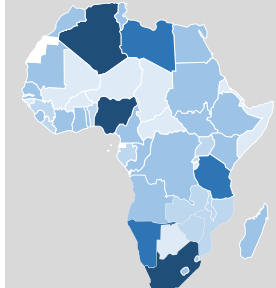
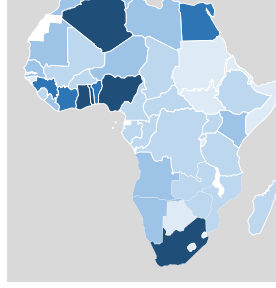
Nederland heeft langs drie kanalen een bilaterale relatie met landen in Afrika: (1) via ondernemingen, (2) via burgers en (3) via overheden. Een strategische inschatting van deze relaties – als basis voor duurzame diplomatie – brengt ze eerst in kaart teneinde daaruit patronen van wederzijdse afhankelijkheden te destilleren, maar ook om zo systematisch mogelijk 'gaten' te identificeren die blijkbaar ontstaan. In hoeverre deze gaten van belang zijn, is natuurlijk uiteindelijk een politieke beslissing. Duurzame diplomatie probeert deze politieke inschatting echter strategisch te onderbouwen en minder tactisch, c.q. ad-hoc te maken. De argumentatie waarom bepaalde relaties geïntensiveerd of geëxtensiveerd worden, kan daardoor aan diepgang winnen. Net zoals de politieke discussie.

Meestal wordt in beschouwingen over de relatie tussen Afrikaanse landen en Nederland slechts een deel van dit profiel in kaart gebracht. Dat leidt onvermijdelijk tot fragmentatie. Voor de periode tussen 2002 en 2012 hebben we daarom voor het hele continent de meest relevante kerngegevens van deze drie kanalen op een rijtje gezet. Voor ondernemingen en economische relaties beslaat dat handels- en investeringsstromen. Voor politieke relaties beslaat dat de spreiding van het diplomatieke posten netwerk en bilaterale verdragen. Voor de sociale relaties beslaat dat hulpstromen vanuit Nederlandse NGOs en remittances (afdrachten) van in Nederland werkzame Afrikanen naar hun families en gemeenschappen in Afrika.^{xxxvii}

Wat betreft economische relaties doen Nederlandse ondernemingen zaken over geheel Afrika, hetgeen tot een redelijk ruime spreiding van exporten heeft geleid. Nederlandse ondernemingen zijn over het hele Afrikaanse continent actief. Niettemin concentreert 75% van de exporten zich in tien landen. Importen vanuit Afrika zijn structureel groter dan de exporten. Er is sprake van ongelijke ruil. Nederland importeert met name grondstoffen – welke meer onderhevig zijn aan fluctuatie van de wereldmarkt - en exportert producten met meer toegevoegde waarde – welke minder conjunctuur

gevoelig zijn. De importen uit Afrika zijn ook sterker geconcentreerd, met meer dan 85% van importen uit 10 landen. De wederzijdse handel (koppeling van importen en exporten) tussen Afrika en Nederland concentreert zich met name op Nigeria, Zuid-Afrika, Egypte, Marokko, Ghana, Angola en Libië.

Het ondernemersperspectief (2002-2012)

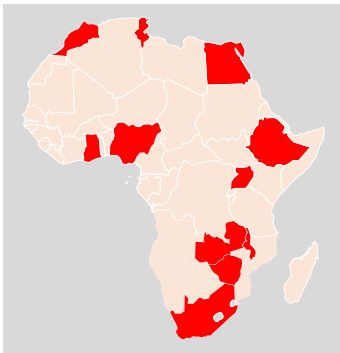
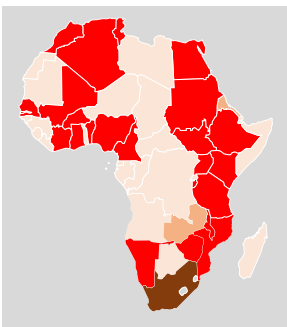
Voorraad Buitenlandse Directe Investerings (2012)	Gemiddelde importen vanuit Afrika naar Nederland	Gemiddelde exporten vanuit Nederland naar Afrika
		

Legenda: zwartblauw: >10%; donkerblauw: 1-10% op eerste kaartje; 5-10% op tweede en derde kaartje; middenblauw: 1-5%; lichtblauw: <1% of verwaarloosbaar klein.

Diepere economische relaties lopen via bilaterale directe investeringen (BDI). Die blijken sterk geconcentreerd in een klein aantal landen - Nigeria, Zuid-Afrika en Egypte – waar meer dan 80% van alle Nederlandse investeringen in Afrika naar toe gaat. Uit het onderzoek in de aanloop naar het boek *'Doing business in Africa (2013)'* blijkt dat veel Nederlandse ondernemingen die aangaven een blijvend concurrentievoordeel in Afrika te willen hebben, zich steeds duidelijker realiseren dat ze ook investeringsrelaties en partnerschappen aan zullen moeten gaan.^{xxxviii} Een van de actuele uitdagingen voor de economische diplomatie is dan ook om niet alleen 'handelsmissies', maar ook 'investeringsmissies' te organiseren.

De grootste Nederlandse ondernemingen die niet alleen handel drijven met Afrika maar er ook investeren, blijken het meest gevorderd te zijn met het implementeren van duurzaamheids-criteria in de eigen bedrijfsvoering. Nederlandse ondernemingen hebben in ontwikkelingslanden daarom vaak een positiever imago dan hun concurrenten uit andere landen. Tegelijkertijd moet geconstateerd worden dat geen enkele grote onderneming nog daadwerkelijk duurzaam of inclusief opereert. Onderzoek van MVO Nederland laat bovendien zien dat de *internationale* maatschappelijke betrokkenheid van het Nederlandse MKB nog steeds tamelijk bescheiden is.^{xxxix}

Het overheidsperspectief (2014)

Nederlandse diplomatieke posten in Afrika (2014)	Dubbele Belasting Verdragen (2014)	Bilaterale investeringsverdragen (2012)
Zie tabel hieronder		

Tabel: Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigingen in Afrika in 2014

Nederlandse Ambassades	Nederlandse consulaten	Nederlandse ambassade en een consulaat
Algerije, Angola, Benin, Burundi, DR Congo, Egypte, Ethiopië, Ghana, Kenia, Libye, Mali, Marokko, Nigeria, Oeganda, Rwanda, Senegal, Soedan, Tunesië, Zambia, , Zuid-Soedan	Botswana, CAR, Congo Rep., Djiboeti, Eritrea, Gabon, Gambia, Guinea-Bissao, Kameroen, Lesotho, Madagaskar, Malawi, Mauritanië, Namibië, Swaziland, Tsjaad, Zambia	Mozambique, Tanzania, Zuid Afrika

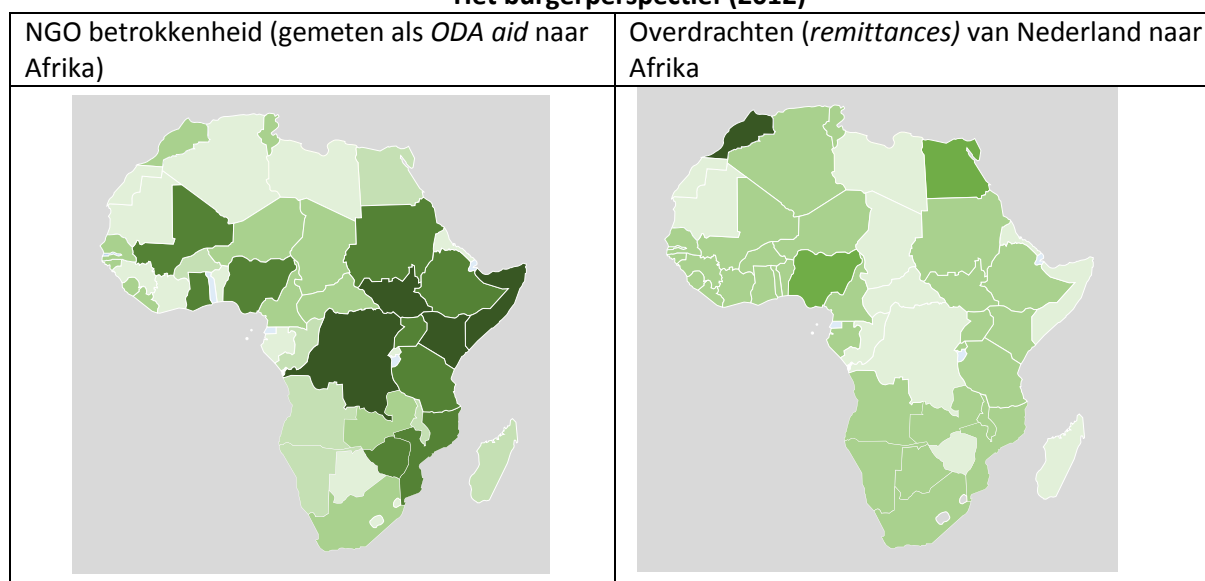
Tweede en derde kaartje: rood is: aanwezig; donkerbruin is: beëindigd; lichtbruin: getekend maar nog niet in werking

De politieke relaties met Afrika zijn vooral gebaseerd op de principes van klassieke diplomatie. Naast oude koloniale banden heeft Nederland vooral diplomatieke relaties aangegaan met Afrikaanse landen op basis van de grootte van een land en de omvang van zijn bevolking. Deze vormen natuurlijk een voor de hand liggende indicatie van het politieke belang van een land en daaraan te koppelen prioritering. Kernvraag daarbij is echter in hoeverre volledige diplomatieke vertegenwoordiging nodig of wenselijk is. De Nederlandse diplomatieke aanwezigheid in Afrika kent een duidelijke voorkeur voor bevolkingsrijke landen, maar niet noodzakelijkerwijs voor de meest interessante landen, afgemeten aan bijvoorbeeld economische groei of gedeelde duurzaamheidsdoelstellingen. In alle Afrikaanse landen met een bevolking groter dan 25 miljoen inwoners in 2015 – dat zijn 14 landen – heeft Nederland een ambassade. Er zijn 18 Afrikaanse landen met een bevolkingsomvang van tussen de 10 en de 25 miljoen. Wat betreft bevolkingsomvang kunnen deze landen min of meer als gelijkwaardige partners van Nederland gezien worden. In 8 van deze landen heeft Nederland een ambassade is gevestigd, terwijl aanvullend nog eens 5 landen een Nederlands consulaat hebben. Vijf potentiële gelijkwaardige(r) partners kennen geen enkele Nederlandse diplomatieke vertegenwoordiging (meer): Burkina Faso, Guinea, Ivoorkust, Niger en Somalië. Met minstens twee van deze landen is echter wel een BIT (*bilateral investment treaty*) afgesloten (Ivoorkust en Burkina Faso).

Bij de landen met het hoogste Bruto Nationale Product per capita (2015, gecorrigeerd voor *purchasing power parity*) ontstaat ook een interessant beeld. De twee relatief rijkste, maar ook in bevolkingsomvang gemeten zeer kleine, landen van Afrika (Seychellen en Equatoriaal Guinea) kennen geen Nederlandse vertegenwoordiging, noch economische verdragen. Bij de vier volgendelanden, met een inkomen per capita tussen de 10.000 en 20.000 dollar, heeft Nederland alleen diplomatieke relaties op ambassade-niveau met Zuid-Afrika en Tunesie en niet met Botswana en Gabon. De bevolkingsomvang van de beide laatste landen zal hierbij de doorslag hebben gegeven. Volgens schattingen van de Wereldbank^{xi} zijn van de 20 economieën met de snelste groeivoorspellingen voor de periode 2014-2017, 11 Afrikaans. Daarvan heeft Nederland met zeven (DR Congo, Ethiopië, Ghana, Mozambique, Nigeria, Rwanda, Oeganda, Tanzania) behoorlijke diplomatieke vertegenwoordiging en met drie niet of nauwelijks meer (Burkina Faso, Ivoorkust, Zambia^{xii}). Dit zijn alle drie landen waar in het verleden wel een Nederlandse ambassade was maar waar dat om redenen van politieke crisis (Ivoorkust) of bezuinigingsdrift (Burkina Faso, Zambia) afgebouwd is.

Bij de fragiele staten in Afrika tekent zich een ander beeld af. Volgens de ranglijst van het *Fund for Peace*^{xiii} kunnen ten minste 14 Afrikaanse landen in de afgelopen tien jaar gerekend worden tot de twintig meest fragiele staten in de wereld. Met een deel van deze landen heeft Nederland weliswaar een sterke ODA (*Official Development Assistance*)- relatie (zie hierna), maar een veel minder sterke diplomatieke relatie. Van de fragiele staten van de afgelopen tien jaar (in totaal 16 landen), hebben er 7 geen diplomatieke vertegenwoordiging vanuit Nederland. Niet alleen kleine landen, maar ook relatief gelijkwaardige landen als Guinea, Somalia, Ivoorkust en Tsjaad worden diplomatiek niet rechtstreeks 'gecovered'. Met uitzondering van Ethiopië, Nigeria en Zimbabwe zijn met fragiele staten geen dubbele belastingverdragen (DTTs) gesloten. Met een veel groter aantal (8) fragiele landen zijn BITs gesloten die ook van kracht zijn, meestal gefaciliteerd door een in het betreffende land gevestigde ambassade.

Langs multilaterale kant kunnen potentiële risico's die verbonden zijn aan de economische relaties met fragiele staten indien nodig gemitigeerd worden. Met name het Lidmaatschap van de Wereld Handels Organisatie (WTO) door fragiele staten speelt daar een grote rol. Belangrijke uitbijters in Afrika zijn daarbij Equatoriaal Guinea, Eritrea, Ethiopië, Liberia, Libië, Somalië en Zuid-Soedan (naast een paar kleinere Franse koloniën) die geen lid zijn de WTO of geen observant status hebben. Dat betekent dat deze landen risicovoller zijn om handel mee te drijven, aangezien er geen internationale arbitrage procedures mogelijk zijn om geschillen te beslechten. Als zo'n land dan ook nog buiten de Multilaterale Investerings Garantie Overeenkomsten (MIGA van de Wereldbank) valt - zoals het geval is met Somalië - dan is het land in diplomatiek opzicht inderdaad een zwarte doos.

Het burgerperspectief (2012)

Legenda: eerste kaartje: donkergroen: >40m€; middengroen: 25-40m€; lichtgroen: 5-25m€; vaaggroen: <5m€; tweede kaartje: donkergroen: >5%; middengroen: 1-5%; lichtgroen: <1%; vaaggroen: geen data.

De sociale relaties tussen Nederland en Afrikaanse landen betreffen de relaties tussen burgers onderling. Deze worden vooral vormgegeven door Nederlandse NGOs die vooral middels Officiële Ontwikkelingshulp (ODA) investeren in landen, maar ook door *expatriats* die door middel van *remittances* (overdrachten) geld naar hun landgenoten sturen. Deze relaties lijken sterk complementair aan de economische (en ten dele ook politieke) relaties.

De ODA inspanning is sterk gerelateerd aan de mate van fragiliteit en het lage(re) inkomen per hoofd van de bevolking in het betreffende Afrikaanse land. Duidelijke voorkeur bij NGOs genoten landen als DR Congo, Zuid Soedan, Kenia, Zimbabwe, Ethiopië en Oeganda. Fragiele staten die desalniettemin weinig ODA steun krijgen zijn Guinea, Guinea Bissau en Ivoorkust. Zowel de economische als politieke betrokkenheid van Nederland bij deze landen is bijzonder laag (slechts één land met een BIT).

Staten die niet fragiel zijn, maar waar wel relatief hoge ODA bedragen naar toe gaan vanuit de medefinanciering zijn Ghana, Benin, Malawi en Mali. Van de snelle groeiers (hoewel vaak vanuit een achterstand) krijgen Burkina Faso, Mozambique, Tanzania, Rwanda en Zambia ook een relatief hoge ODA bijdrage.

De bezuinigingen op de institutionele financiering van met name de grootste Nederlandse NGOs (ICCO, Cordaid, Hivos en OxfamNovib – die tot voor kort voor meer dan 80% afhankelijk waren van OS-gelden) dwingen deze organisaties echter om zich nader te beraden over hun ‘waarde propositie’. Dit heeft er bijvoorbeeld toe geleid dat ICCO en Cordaid zich in de richting van een ‘sociale onderneming’ aan het bewegen zijn. Maar veel NGOs hebben ook een *advocacy* (beleidsbeïnvloedende) rol. In de duurzame diplomatiestrategie van Nederland kunnen zij een belangrijke aanvulling zijn op de beïnvloedingsmogelijkheden van de Nederlandse inzet, c.q. kunnen zij een alternatief zijn voor corrupte of falende regimes en institutionele gaten opvullen. De gelden die momenteel door de Nederlandse regering per januari 2016 beschikbaar worden gesteld voor ‘lobby en advocacy’ zijn aanzienlijk lager in vergelijking met de vorige financieringsarrangementen. Geen van de grote NGOs is in de periode 2009-2015 in staat gebleken om alle activiteiten op hetzelfde niveau te continueren als daarvoor: budgetten werden verminderd, ondanks dat andere

financieringsbronnen werden aangeboord. De forse sanering heeft ook consequenties voor hun landenportfolio. OxfamNovib heeft bijvoorbeeld aangekondigd alle initiatieven in Rwanda, Soedan en Zimbabwe te stoppen. ICCO trekt zich terug uit Zuid-Afrika. Een deel van de complementariteit ten opzichte van de economische en politiek relaties in de landenportfolio van Nederland verdwijnt daarmee. Het is de vraag of bedrijven en kleinere NGOs in het ontstane gat kunnen, dan wel moeten springen.^{xliii}

De grootste overdrachten vanuit Nederland naar Afrika – ‘*remittances*’ – vinden met name plaats richting Marokko, Nigeria en Egypte. Voor sommige kleinere landen, zoals Kaap Verdië of Ghana, kan het relatieve belang van *remittances* voor de lokale economie echter nog groter zijn. Steeds meer landen in Afrika proberen middels een actief diaspora-beleid de link met de geëmigreerde landgenoten te leggen. Duurzame diplomatie probeert deze koppeling economisch duurzaam te maken. Er zijn in Nederland allerlei diaspora-initiatieven te noteren met de potentie om deze relatie verder uit te werken, hoewel veel van de activiteiten gericht zijn op beleidsmakers en NGOs, niet op ondernemingen.^{xliv} Daarnaast staat een tweede generatie diaspora van Afrikaanse studenten op die in Nederland studeren en zoeken naar ondernemende oplossingen voor de oorspronkelijke thuislanden van hun ouders.^{xlv}

Een laatste sociale categorie betreft natuurlijk vluchtelingen en migranten die naar Europa komen. De stroom migranten komt vooral uit fragiele staten of landen in staat van conflict. Afrikaanse economische vluchtelingen naar Nederland komen vooral uit Nigeria (waar dan ook veel *remittances* naar terug gaan). Politieke vluchtelingen uit Afrika komen momenteel vooral uit Somalië en Eritrea. In mei 2015 kondigde de minister van Internationale Handel en Ontwikkelingssamenwerking aan 50 miljoen euro beschikbaar te stellen voor economische ontwikkeling in Afrika, die ervoor moet zorgen dat op termijn bootvluchtelingen niet zullen proberen het Europese vasteland te bereiken. De argumentatie voor dit beleid heeft duidelijke trekken van duurzame diplomatie: de problemen bij de bron aanpakken, met als vertrekpunt wederzijdse belangen en langere termijn impact^{xlvi}. De uitvoering wordt echter zwaar bekritiseerd, juist vanwege de gekozen landenportfolio en de omvang van het budget.^{xlvii} De 50 miljoen komt uit het *Dutch Good Growth Fund*, maar de landen waar de hulp zich op concentreert zijn Senegal, Ghana en Tunesië. Dit zijn niet direct de belangrijkste bronnen van vluchtelingen, noch betreft het fragiele staten. Wel heeft Nederland met deze landen goede diplomatieke en economische betrekkingen. Nederland heeft geen directe diplomatieke vertegenwoordiging in Eritrea of Somalië.

Duurzaamheid door koppeling?

Duurzame diplomatie moet er vooral op gericht zijn bepaalde verbanden te leggen tussen sociaal, politiek en economisch en moet vooral proberen juist daar verbanden te leggen waar ze vanuit strategisch oogpunt wenselijk zijn, maar nog niet bestaan of vormgegeven kunnen worden. Tabel 1 laat een eerste bestandsopname van deze logica zien door acht belangrijke uitkomstvariabelen van duurzame diplomatie op een eenvoudige wijze met elkaar te correleren: in handels- en investeringsstromen, financiële overdrachten van burgers (*remittances*) of via NGOs en doormiddel van verdragen en diplomatieke posten. Tabel 1 bouwt voort op de informatie die al eerder in de figuren vervat werd.

Het correlatiecijfer (tussen 0 en 1) geeft de algemene mate van afhankelijkheid tussen de twee variabelen weer. Belangrijker is echter de vraag in hoeverre deze relatie ‘significant’ is. De tabel geeft door middel van een asterix aan in hoeverre een relatie op het 10% significantie niveau geldt. Twee variabelen met een zelfde niveau van (in)significantie kunnen nog steeds van elkaar verschillen in mate van intensiteit. Aangezien het aantal observaties relatief beperkt en statisch is, blijft deze techniek tamelijk grof en kan alleen een eerste indicatie verschaffen van verbanden en gaten in de relaties.

	1	2	3	4	5	6	7	8
1 Gemiddelde Exporten	1							
2 Gemiddelde importen	0.6917*	1						
3 Remittances	0.5370*	0,3056	1					
4 DTT (belastingen)	0.5142*	0,3004	0.4734*	1				
5 BIT (investerings)	0,2247	0,1822	0.5715*	0,2463	1			
6 Diplomatieke missies	0.3893*	0.4197*	0.4094*	0.4063*	0.5399*	1		
7 BDI voorraad	0.8816*	0.4835*	0.3436*	0.3545*	0,1137	0,1911	1	
8 NGO hulpstromen	0,033	-0,014	0,0325	0,2072	0,3338	0.3839*	0,0777	1

*significant op 10% niveau

Tabel 1 Correlaties in de relatie tussen Nederland en Afrika (2002-2012)

Exporten blijken de belangrijkste rol te spelen in alle bilaterale economische relaties met Afrika. De gemiddelde exporten (vanuit Nederland naar Afrika) zijn positief en statistisch significant verbonden met importen, afdrachten (*remittances*), diplomatieke missies, dubbele belastingverdragen (DTT) en investeringen. De economische verbanden zijn daarbij het sterkst. De aanwezigheid van diplomatieke missies en investeringsverdragen blijkt daarbij overigens van minder belang dan het bestaan van belastingverdragen. Importen blijken weliswaar significant, maar veel minder sterk verbonden te zijn met buitenlandse investeringen dan exporten. Het belang van diplomatieke missies is hierbij min of meer gelijk. Bilaterale verdragen blijken voor importen minder relevant op dit moment. Dit is een indicatie van een ongelijke ruilsituatie waar we wellicht wel het etiket van succesvolle economische diplomatie op zouden kunnen plakken, maar zeker niet van duurzame diplomatie. Duurzame diplomatie vergt een sterke(re) relatie tussen handel en investeringen. Die is macro-economisch wel aanwezig, maar het is de vraag of dit ook op ondernemersniveau het geval is. Om dit nader uit te zoeken, zou het aan te bevelen zijn om bij ondernemers per sector en per land na te gaan welk type verdragen nodig is om het risico van investeringen in een duurzame aanwezigheid te mitigeren.

Ondernemingen drijven handel (leidend tot importen en exporten) en doen investeringen in Afrika (buitenlandse directe investeringen). Voor wat betreft handel is sprake van wederzijdse relaties, voor investeringen is de relatie vooral gericht van Nederland naar Afrika (met een paar kleine uitzonderingen). De koppeling tussen exporten en NGO hulpstromen blijkt zeer beperkt. Dit kan beschouwd worden als een gat in de duurzame relatie tussen Nederland en Afrika. Immers, in die landen waar veel hulp gegeven wordt via de NGO sector– en waar Nederlandse NGOs dus ook veel kennis hebben opgebouwd over de toestand van de lokale bevolking– is wellicht een betere match met Nederlandse producten (topsectoren?) te maken, waardoor de exporten naar en investeringen in die landen kunnen toenemen. Aangezien de NGO hulpstromen significant verbonden zijn met de aanwezigheid van diplomatieke missies, kan het gebrek aan *matching* niet liggen aan het ontbreken van diplomatieke capaciteit.

De aanwezigheid van diplomatieke posten blijkt over het algemeen ook een zeer belangrijke voorwaarde te zijn om handelsstromen, *remittances* en NGO hulpstromen te faciliteren. Belastingverdragen gaan goed samen met exporten naar Afrika, maar blijken veel minder van belang waar het importen betreft. Dit is een indicatie van de 'hub' functie van Nederland, waarbij belastingverdragen voor buitenlandse ondernemingen een belangrijke rol spelen om vanuit hun Nederlandse vestiging naar buiten gerichte economische activiteiten richting Afrika te ontwikkelen (exporten en investeringen). Heronderhandelingen over dubbele belastingverdragen vinden momenteel vooral met Afrikaanse landen plaats. Ze zouden onderwerp van duurzame diplomatie kunnen worden. Van de 23 belastingverdragen die Nederland wereldwijd gesloten heeft waren er 10 met Afrikaanse landen. Investeringsverdragen (b)lijken echter veel minder relevant voor ondernemingen om zich te vestigen in Afrikaanse landen of er handel mee te drijven. Investeringen van Nederlandse ondernemingen in Afrika lijken zich voor een belangrijk deel af te spelen buiten bilaterale investeringsverdragen en diplomatieke missies om. Al in een eerdere studie zagen we dat Nederlandse ondernemingen de ambitie hebben om meer inclusief te opereren in Afrika. Dit gaat altijd gepaard met een combinatie van handel en investeringen en is een uitstekend testbed voor toepassing van duurzame diplomatieprincipes. Het instrumentarium van Nederland met name op het terrein van investeringen en investeringsverdragen zal daarbij echter nader onder de loep moeten worden genomen. Interessant is daarbij dat juist op het terrein van bilaterale investeringsverdragen de diplomatieke posten het meest actief zijn geweest. Relatief gesproken vertegenwoordigen BITs diplomatiek de sterkste correlatie, maar ze hebben het minste aantoonbare effect gehad op handels- of investeringsstromen. Er blijkt wel een verband te bestaan met *remittances*. Een verband om nader te onderzoeken.

Een variabele die niet significant gecorreleerd is aan welke economische relatie dan ook (naast de aanwezigheid van diplomatieke posten) zijn de NGO-hulpstromen. Hieruit blijkt dat het NGO kanaal duidelijk complementair is aan het ondernemerskanaal. Het duidt echter ook op een gebrekkige koppeling van de NGO hulpstromen met de andere onderdelen van diplomatie. *Remittances* zijn sterk gekoppeld aan de exporten en investeringen van Nederland naar Afrikaanse landen. *Remittances* en NGOs hulpstromen zijn voornamelijk complementair.

Het armoedeniveau van een land blijkt daarbij een belangrijke verklarende variabele. Er bestaat zelfs een negatieve correlatie bestaat (hoewel niet significant) tussen hulpstromen en importen uit de betreffende Afrikaanse landen. In duurzame diplomatie termen ontstaat hier dus duidelijk een 'gat' en daarmee een duidelijk aandachtspunt voor nader beleid.

Op basis van dit soort correlaties kunnen aandachtsgebieden voor duurzame diplomatie geïdentificeerd worden: om de koppeling tussen sociaal, handel en investeringen duidelijker te leggen, zijn wellicht nieuwe initiatieven nodig. Als nieuwe initiatieven worden gevraagd om de hulpstromen meer te koppelen aan economische diplomatie, dan zou het belangrijk zijn om na te gaan in hoeverre op terreinen van nieuw beleid (zie hierna) die koppeling voor met name fragiele en lage inkomenslanden kan worden gemaakt. Een onderbenut kanaal lijken hierbij de *remittances* van de in Nederland aanwezige geëmigreerde Afrikanen. Door ondernemende *expatriates* afkomstig uit geprioriteerde landen meer bij het beleid te betrekken, kunnen nieuwe kanalen van wederkerige relaties gecreëerd worden. Uit de tabel blijkt dat de institutionele randvoorwaarden (verdragen en dergelijke) al aanwezig zijn voor de landen waarmee Nederland de meest intensieve *remittances* relatie heeft.

Specifieke beleidsterreinen

Een belangrijk criterium van duurzame diplomatie is aandacht voor kwaliteit, doelgerichtheid op duurzame ontwikkeling en een nadere invulling van partnerschappen tussen de overheid,

ondernemingen en NGOs (en groepen burgers). In de laatste jaren is het instrument van PPPs met name voor voedselzekerheid en duurzaam water door Nederland omarmd. De voedsel- en watersector zijn geïdentificeerd als topsectoren, waardoor de koppeling met het Nederlandse belang vrij eenvoudig te maken lijkt. De implementatie van dit PPP-beleidsinstrumentarium is echter verre van eenvoudig.^{xlviii} Bij een strategische inschatting van de rol van deze projecten voor duurzame diplomatie in Afrika, is het - naast de inhoudelijke dimensies - ook van belang te kijken welke patronen er in landen, in partnerschappen en in projecten ontstaan.

Sinds hun introductie in 2012 hebben de PPP faciliteiten tot midden 2015 honderden voorstellen geëntameerd waarvan een beperkt deel (circa 15-20 %) uiteindelijk geselecteerd werd op basis van vrij gedetailleerde criteria (een partnerschap- en projectcheck), die belangrijke overeenkomsten vertonen met kenmerken van duurzame diplomatie: een *business case*, een voldragen partnerschap tussen NGO, overheid en ondernemingen, gemeenschappelijke duurzaamheidsdoelen, een duidelijke behoefte van het ontvangende land, de ambassade (meestal) als partner en niet alleen als donateur, een goede interventielogica. De organisatie van de twee faciliteiten - waaronder de selectie en werving van partnerschappen - geeft daarom een eerste indicatie op de vraag in hoeverre Nederland in staat is gebleken op twee inhoudelijk belangrijke terreinen duurzame diplomatie al in de praktijk te brengen.

Bij de selectie van voorstellen speelde de ambassade vaak een belangrijke rol, soms als initiator van een project, bijna altijd als mede-beoordelaar van de haalbaarheid van partnerschappen (nadat een partnerschap aan een aantal minimumeisen had voldaan). Tevens was een belangrijke rol weggelegd voor RVO als uitvoeringsorganisatie. De toegekende projecten (zie tabel 2) vormen een weergave van het draagvlak voor duurzame diplomatie in Nederland: de belangstelling van partijen in Nederland om projecten in te dienen, de mate waarin ze daarbij geslaagd zijn om de nieuwe principes van duurzame diplomatie op voldoende hoog kwaliteitsniveau in de praktijk toe te passen en de bereidheid en ambitie van de Nederlandse overheid en ambassades om dit proces in goede banen te leiden. De daadwerkelijke effectiviteit van deze nieuwe benadering zal pas in de loop van de komende jaren blijken.

Tabel 2 inventariseert de ruim zestig Afrikaanse PPP projecten die sinds 2012 geselecteerd en gestart zijn in twee opeenvolgende tranches van het Fonds Voedselzekerheid en private sector ontwikkeling (FDOV) en het Fonds Duurzaam Water (FDW, wat voor Ghana een aparte tranche Ghana Wash Window heeft gekregen).

Tabel 2: duurzame diplomatie in de praktijk: gestarte partnerschap projecten in water, voedsel, private sector ontwikkeling (2012-2015)

Land	Voedselzekerheid en private sector ontwikkeling		Duurzaam water		Totalen
	FDOV 1	FDOV2	FDW1	FDW2/GWW	
Benin		1 (b)*		1 (b)	2
Burkina Faso		1 (b)*, 1(b)*			2
Burundi	1 (a)	1 (a)			2
DR Congo	1 (a)				1
Egypte		1 (b)			1
Ethiopië	6 (a)*; 1 (b)*	2(a), 2(b)	1 (c)		12
Ghana	2 (a)	1 (d)	1 (a), 1 (b)	5(a); 3(b);1(c); 1(d)	15
Kenia	3 (a)*; 2 (b)*; 1 (d)	1(a); 2(b)	1 (b)	1 (a)	11
Malawi	1 (b)	1 (b)	1 (b)		3
Mali	1 (a)	1 (b)*			2
Mozambique	1 (b)			1 (c)	2
Oeganda				1 (a)	2
Rwanda	2 (a)		1 (c)		3
Tanzania	2 (a)*; 1 (b)		1 (b)		4
Zimbabwe		1 (a)			1
Zuid-Afrika	1 (a)		1 (a)	1 (b)	3

Bron: PrC/Partnerships Resource Centre
 Legenda: *project over meerdere landen (Kenia/Tanzania en ethiopië; Burkina Faso en Benin/Mali)
 Lead partner: (a) ondernemer; (b) NGO; (c) semi-overheid; (d) kennisinstelling

Geaccepteerde projecten blijken vooral te komen uit landen waar een Nederlandse ambassade is. Alle projecten zijn *multi-stakeholder*, vaak met participatie van ondernemingen, NGOs, semi-overheidsinstellingen (vooral in waterprojecten) en kennisinstellingen. Slechts bij twee landen (Burkina Faso en Malawi) nam geen ambassade deel en bij slechts één was geen consulaat aanwezig. Tevens valt het bilaterale karakter van de meeste projecten op. Slechts in enkele gevallen waren meerdere landen bij het project betrokken: in twee gevallen waren twee buurlanden betrokken, in één geval drie buurlanden (het zogenaamde GAIN project, waarbij DSM als belangrijke partner optreedt).

Opmerkelijk is de spreiding van geselecteerde projecten over diverse *stakeholders*: in 33 projecten hebben ondernemingen de leiding, maar in 24 projecten hebben NGOs de leiding. Er komen steeds meer NGOs in Nederland op die zich als 'sociale ondernemer' profileren en middels partnerschappen met vaak grote Nederlandse ondernemingen hun *impact* proberen te vergroten. De PPP faciliteit lijkt hier een belangrijke rol in te (gaan) vervullen. Semi-overheden (4) en kennisinstellingen (1) zijn veel minder vaak in een leidende rol.

Er is een sterke concentratie van projecten in drie landen: Ethiopië, Kenia en Ghana. Voor deze drie landen geldt niet alleen dat de ambassade heel actief was, maar ook dat er veel projecten werden ingediend door zowel ondernemingen als NGOs. Het aantal projecten dat in de selectieprocedure werd afgewezen in deze landen was ook relatief hoog. Andere landen die goed scoren vallen bijna allemaal in de categorie van snelle groeiers, hoewel de meeste daarvan wel in de lage inkomens categorie vallen. Fragiele staten blijken moeilijk te bemiddelen, hoewel in Burundi, DR Congo en Oeganda een enkel project het wel haalde. Opmerkelijke achterblijvers zijn grote landen als Nigeria of snelle groeiers als Ivoorkust en Zambia. Relatief grote landen als Oeganda, Egypte en Zuid-Afrika

scoren ook bijzonder laag. Ook van de potentieel interessante groep *expatriats* in Nederland wordt nog weinig gebruik gemaakt, getuige de vrijwel ontbrekende score voor Egypte, Nigeria en Marokko.

Het blijkt ook makkelijker de principes van duurzame diplomatie toe te passen op een thema als voedselzekerheid dan op een thema als water. Bij voedselzekerheid is vaak een link met markten en *business cases* te maken. De partnerschappen zijn er dan op gericht om internationale ketens meer duurzaam en meer 'fair' in te richten. De rol van overheden bij dergelijke partnerschappen kan relatief bescheiden blijven. NGOs als Solidaridad blijken hierbij een belangrijke rol te spelen.

Pas in tweede instantie (in de tweede tranche) zijn ook de grotere Nederlandse NGOs intensiever mee gaan doen aan het opzetten van projectvoorstellen. Duurzame diplomatie vergt ook dat NGOs nieuwe initiatieven gaan ondernemen. Bij waterprojecten blijkt het lastiger om duurzame projecten op te zetten dan bij een thema als voedselveiligheid. Dit resulteert dan ook in minder ingediende en goedgekeurde projecten. Water is meer dan voedselveiligheid een 'publiek goed' waarbij overheden een deel van de financiële dekking van projecten zullen moeten blijven dragen. Die projecten vanuit het Fonds Duurzaam Water met een meer 'privaat' karakter, zoals sanitatie- en hygiëneprojecten, blijken makkelijker privaat te organiseren. Juist bij waterprojecten spelen semi-publieke organisaties als Vitens Evides International een belangrijke rol.

Veel afgewezen projecten blijken opgezet door organisaties die nog vanuit het oude (subsidie gedreven) paradigma werken. Dat geldt ook voor gerenommeerde organisaties die als consultant, kennisinstelling, of als ondernemer of NGO hun sporen op deze terreinen hebben verdiend. Het blijkt derhalve nog verre van eenvoudig om een concreet beleidsinstrument van duurzame diplomatie zoals de PPP faciliteiten, ook daadwerkelijk tot een succes te maken. De gaten vallen niet alleen aan de kant van de overheid of in specifieke landen, maar ook aan de kant van de andere partijen die mee moeten werken. De eerste stappen zijn echter gezet, met nu meer dan 60 PPP projecten verdeeld over Afrika, die veel informatie zullen opleveren over de randvoorwaarden voor duurzame diplomatie.

[6] conclusie: een agenda voor duurzame diplomatie

Dit paper betoogde dat er een nadere framing van het Nederlandse internationale beleid nodig is. Het concept 'duurzame diplomatie' voldoet daarbij aan de behoefte om beleidsterreinen meer en strategischer met elkaar te koppelen en scherper te selecteren op het economische, politieke en sociale belang van Nederland in de lange termijn relatie met andere landen. Een slimme en pragmatische koppeling van beleidsterreinen is bovenal in het wederzijdse belang van Nederland en ontwikkelingslanden. Inclusieve en duurzame groei vergt vooral innovatieve oplossingen, waarbij vertegenwoordigers van de overheid, ondernemingen en maatschappelijke groepen met elkaar samenwerken teneinde aan tot nu toe onvervulde maatschappelijke behoeftes te voldoen. Het initiatief kan daarbij per land verschillen. Als Nederland goed met deze vorm van diplomatie om leert gaan, dan kan dit wezenlijke lange termijn concurrentievoordelen opleveren, juist omdat de diplomatieke *effort* bij meerdere partijen ligt. De uitdaging voor de Nederlandse overheid is deze partijen met elkaar te koppelen op basis van de juiste indicatoren en met de juiste *incentives*.

Dit paper liet zien uit welke componenten duurzame diplomatie kan bestaan en op basis van welk type indicatoren nuttige overzichten kunnen worden gemaakt. Op basis hiervan kan nader beleid geformuleerd worden en worden bepaald waar investeringen nodig zijn. Duurzame diplomatie is al lang niet meer het prerogatief van overheden. Juist in interactie met ondernemingen en NGOs, daarbij af en toe ondersteund door kennisinstellingen, vindt duurzame diplomatie haar meerwaarde. Dat vergt een andere rol van de overheid. 'Minder subsidie, meer investeringen' bijvoorbeeld gaat

moeilijk samen met ongerichte bezuinigingen. Ook investeringen in eigen capaciteiten zijn nodig, omdat dit soort diplomatie zich niet vanzelf laat ontwikkelen. Maar veel meer dan economische of ‘gewone’ diplomatie, lijkt duurzame diplomatie de concurrentiepositie van een klein land als Nederland – met sterk complementaire maar krachtige groepen – te bevorderen.

In een interne discussie met de Nederlandse ambassadeurs in Afrika over de toepassing van duurzame diplomatie, kwamen een groot aantal spanningsvelden ter tafel. Ambassadeurs werden geconfronteerd met grote coördinatieproblemen, schotten en vooroordelen, verschillende belangen, het belang van een juiste mix van de expertise van de posten, ingewikkelde uitvoeringsmodaliteiten, de spanning tussen ongebonden en gebonden hulp, te dure producten van topsectoren, hoe verschillende rollen te combineren en niet teveel in de rol van subsidiegever te blijven steken, het tijdsintensieve karakter van samenwerken, problemen met wederkerigheid van de relatie – met name ten aanzien van de markttoegang in Europa – en corruptie. De ambassadeurs benadrukten ook dat een belangrijke randvoorwaarde voor duurzame diplomatie de bereidheid is om langdurig in een land aanwezig te zijn en kennis te investeren en te ontwikkelen. Dit vergt heldere strategische kaders, maar ook een switch in denken en doen bij menig NGO en bij menige onderneming, die de overheid tot nog toe vooral als subsidiegever behandelen en niet als potentiële partner. Dat beperkt de mogelijkheden om risico’s te nemen en samen verantwoordelijkheden te dragen. Duurzame diplomatie is het meest effectief als de partnerschappen daadwerkelijk nieuwe instituties kunnen opbouwen, die de gaten die in ontwikkelingslanden vallen om duurzame groei te bereiken op een productieve en constructieve manier dichtten. Institutionele ruimte creëert uitdagingen, maar ook kansen.

Ter illustratie van de pogingen om aan bovenstaande coördinatieproblemen tegemoet te komen behandelde dit paper specifiek de relatie met Afrika. Daaruit bleek dat er momenteel interessante initiatieven ondernomen worden, maar ook dat er nog de nodige gaten vallen in de landenportefeuille en in de aansluiting met het Nederlandse topsectorenbeleid, en dat partijen onvoldoende kwaliteit inbrengen om echt innovatieve partnerschappen met *impact* te organiseren. Kansen blijven vooral liggen in een aantal Afrikaanse landen die als fragiel of laag ontwikkeld gelden. Dit paper is daarmee tevens een pleidooi om de geïntroduceerde principes en technieken van duurzame diplomatie verder te ontwikkelen en systematisch de relevante data te verzamelen om te leren van de al opgedane – en tamelijk rijke – ervaringen. Het kan geen kwaad om ook wat meer te experimenteren^{xix} met huidige beleidsinstrumenten, ook op andere terreinen dan water en voedselzekerheid.

Wetenschappelijk is er ook sprake van interessante initiatieven, zij het nog weinig in Nederland buiten de kring van PrC en het ASCLⁱ. Een van de eerste gebruikers van het woord ‘sustainable diplomacy’ was David Wellman in een boek gepubliceerd door Palgraveⁱⁱ, maar daarbij wordt een verband gelegd tussen ecologie, religie en ethiek in relaties tussen Christenen en Moslims. Wellman publiceerde ook een van de hoofdstukken in een boek uit 2010, over ‘sustainable diplomacies’, met daarin diverse invalshoeken op het begrip, maar wel grotendeels geschreven vanuit een ecologische invalshoekⁱⁱⁱ. Een van de pioniers die dichter staat bij de kern van deze bijdrage is Bo Kjellénⁱⁱⁱ, die een boek schreef bij Routledge waarin wordt gepleit voor een nieuwe vorm van duurzame diplomatie voor het behalen van de mondiale ontwikkelingsdoelen. Recent publiceerden Moomaw en collega’s van Tufts university en de Wereldbank een interessante aanzet tot een soortgelijke discussie in de Verenigde Staten in het blad *Global Policy*, waarbij ze de nadruk legden op de onderhandelingscapaciteiten bij duurzame diplomaten^{liv}. Andere recente studies betreffen zogenaamde ‘milieu-diplomatie’ om de wereldvrede te waarborgen^{lv}. Maar het staat allemaal nog erg in de kinderschoenen. Een interessante recente vondst was een Master’s scriptie van een student

in Praag, Pavel Dostal, die een studie schreef over de Nederlandse ervaringen met duurzame diplomatie, en daarbij gebruik maakt van de themakaart over duurzame diplomatie die in 2014 uit kwam bij het Afrika-Studiecentrum als resultaat van het eerste samenwerkingsproject tussen ASCLeiden en het Partnerships Resource Centre.....^{lvi}.

-
- i In Economisch-Statistische Berichten verscheen in april 2017 een verkorte versie van dit working paper: Van Economische naar Duurzame Diplomatie.
- ii Zie: AIV/Adviesraad Internationale vraagstukken, 2016: Daadkracht door de Dutch Diamond: ondernemen in het licht van de nieuwe duurzame ontwikkelingsdoelen; 4 april 2016 - nr.99 <http://aiv-advies.nl/8j2>
- iii Hoewel de afwijking van eerdere 'klassieke' vormen van diplomatie niet moet worden overdreven. Het Nederlandse buitenlandse beleid, en ook het ontwikkelingsbeleid, heeft altijd een onderstroom gehad van ondersteuning van Nederlandse economische belangen. Zie: Agnieszka Kazimierczuk, 2015, Historical overview of development policies and institutions in the Netherlands, in the context of private sector development and (productive) employment creation', ASCL Working Paper 122: <http://www.ascleiden.nl/publications/historical-overview-development-policies-and-institutions-netherlands-context-private>.
- iv Voor de periode 2015-2030 kwam de Verenigde Naties overeen dat er systematisch aandacht zou worden gegeven aan het realiseren van zeventien doelen voor duurzame ontwikkeling. Zie <http://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>. Vanuit Nederland is o.a. een grote rol gespeeld door de CEO van Unilever, Paul Polman, die het internationale bedrijfsleven vertegenwoordigde in een belangrijke commissie die de 'SDGs' (de 'Sustainable Development Goals') voorbereidde, het High-level Panel on Post-2015 Development Agenda, ingesteld door VN secretaris-generaal Ban Ki Moon in 2012. Zie <http://deliver2030.org/?p=295> en <https://www.un.org/sg/en/management/hlppost2015.shtml>.
- v Zie Stefan Verwer, Lau Schulpen, Rued Ruben, 'Hoe nu verder? 65 jaar ontwikkelingssamenwerking', 2014, Arnhem: LM Publishers; zie ook special issue *Internationale Spectator*, Januari 2014, (68)1
- vi Zie <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/subsidies-voor-ontwikkelingssamenwerking-en-europa/inhoud/subsidies-maatschappelijke-organisaties/strategische-partnerschappen-voor-pleiten-en-beinvloeden>.
- vii Zie <http://www.voice.global/assets/2016/10/VoiceStaatscourant.pdf>.
- viii Zie: Minder pretentie, meer ambitie: ontwikkelingshulp die verschil maakt. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2010
- ix Van Dooremalen, S en Quadvlieg, W (2010) 'Nederlandse economische diplomatie heeft overkoepelende visie nodig', *Internationale Spectator*, 64 (2): 77-80
- x http://www.rijksbegroting.nl/2011/verantwoording/jaarverslag,kst169993_11.html
- xi Ministerie van Buitenlandse zaken (2011) Nota Modernisering Nederlandse Diplomatie, 8 april, Tweede Kamer, vergaderjaar 2010–2011, 32 734, nr. 1
- xii Dit beleid kwam tot uiting in vijf zogenaamde kennisplatforms, waarvan het Kennis Platform voor Inclusieve Ontwikkeling een latere toevoeging was tijdens het Kabinet Rutte-II (2012-2017). De andere Platforms waren al bedacht tijdens het Kabinet Rutte-I (2010-2012). Voor INCLUDE zie: <http://includeplatform.net/>.
- xiii <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/32360-A/kst-32734-1.html>
- xiv Rued Ruben, Lau Schulpen en Stefan Verwer, 65 jaar ontwikkelingssamenwerking: hoe verder?
- xv <http://www.goodreads.com/quotes/53035-diplomacy-is-the-art-of-letting-someone-else-have-your>
- xvi S. Moons en P. van Bergeijk, 'Economische diplomatie is effectief', *ESB*, 2011 (96)4616: 490-2
- xvii Peter van Bergeijk, 'Effectiviteit van Economische Diplomatie: methoden en resultaten van onderzoek', 2012, IOB Studie
- xviii Het BIT met Zuid-afrika functioneerde als een voorbeeld voor vele andere verdragen. Nu dit is opgeschort denkt een aantal regeringen er aan om BITs te wijzigen of zelfs af te schaffen. Venezuela beëindigde in 2008 de BIT met Nederland, Ecuador beëindigde in 2008 negen 9 BITs, Bolivia stopte in 2011 hun BIT met de VS en heronderhandelt met Nederland

- xix Brief staatsecretaris Wiebes, Ministerie van Financien, 20 april 2015, landen waarmee Nederland momenteel in gesprek is, zijn: Kirgizië, Pakistan, Marokko, Egypte en Bangladesh; andere landen die een DTT met Nederland hebben maar waar in april 2015 nog geen gesprekken mee aangegaan waren zijn: De Filippijnen, Oeganda, Moldavië, Nigeria, Sri Lanka, Vietnam, Zimbabwe, Georgië, Oezbekistan, Oekraïne, Indonesië, Mongolië en India. Voor de situatie begin 2017 zie: <http://www.sars.gov.za/AllDocs/LegalDoclib/Agreements/LAPD-IntA-DTA-2013-01%20-%20Status%20Overview%20of%20All%20DTAs%20and%20Protocols.pdf>.
- xx Huub Ruel bezet het lectoraat international Business aan de Windesheim Hogeschool, dat zich voornamelijk bezighoudt met commerciële en bedrijfsdiplomatie. Zie Huub Ruel, 'Diplomacy means business', Windesheimreeks kennis en onderzoek, nr.46: . Zie ook: Okano-Heijmans, Maaïke, en Huub Ruël. "Commerciële diplomatie en internationaal ondernemen: Koopman versus dominee in de nieuwe economische wereldorde." *Internationale spectator* 65.9 (2011): 463-465. En: Reuvers, Shirin, and Huub Ruel. "Chapter 1 Research on Commercial Diplomacy: A Review and Implications." *Commercial diplomacy and international business: a conceptual and empirical exploration*. Emerald Group Publishing Limited, 2012. 1-27, evenals Zuidema, Lennart, and Huub Ruël. "Chapter 4 The Effectiveness of Commercial Diplomacy: A Survey Among Embassies and Consulates." *Commercial diplomacy and international business: A conceptual and empirical exploration*. Emerald Group Publishing Limited, 2012. 105-140..
- xxi Gerben-Jan Gerbrandy, Karen Arnon, 'Europa moet investeren in grondstoffendiplomatie', *Internationale Spectator*, 2014 (68)1: 29-33
- xxii Mark Dijkstra, Bastiaan Overvest, 'Het Effect van koningshuizen op de export', *ESB* april 2015, 100 (4708): 234-236; hun conclusie:
- xxiii Costas Constantinou & James Der Derian (eds) 'Sustainable Diplomacies', 2010, Palgrave Macmillan, *Studies in Diplomacy and international Relations*
- xxiv Voor een discourse waarbij religie en ethiek gekoppeld worden aan duurzame diplomatie: David Wellman, 'Sustainable Diplomacy. Ecology, Religion and Ethics in Muslim-Christian Relations', 2004, Palgrave Macmillan
- xxv Het denken over groeipaden van landen kent vele formules, maar over het algemeen wordt wel aangenomen dat 'inclusieve groei/ontwikkeling' het beste is op de langere termijn voor de totale economie en ontwikkeling van een land. Inclusieve ontwikkeling vergt: (1) economische groei waarvan arme mensen meer dan gemiddeld profiteren, (2) opheffen van sociaal-economische en politieke exclusie op basis van groepskenmerken zoals gender, ras, geloof, (3) gefocuste inspanning om de meest gemarginaliseerde en kwetsbare groepen in de samenleving te bereiken. Zie onderzoek van de Wereldbank en van de OECD. Het Nederlandse ontwikkelingsbeleid is op inclusieve groei gericht. Zie: Ministerie van Buitenlandse Zaken (2013) 'A world to gain: a new Agenda for aid, trade and investment', Den Haag: Buza
- xxvi Rose, A. (2015) 'Like me, buy me: the effect of soft power on exports', *CEPR Discussion Paper*, 10713
- xxvii Chhewang Rinzin, Debberah ten Velthuis, Walter Vermeulen, 'The 'Successful Failure' of the Sustainable Development Agreement between the Netherlands and Bhutan', *Sustainable Development*, 2007 (15): 382-396
- xxviii Mirjam Grandia in haar proefschrift 'Deadly embrace? The decision paths to Uruzgan and Helmand' (2015) spreekt liever van een 4D benadering: "defense, diplomacy, development... and disillusion" "and disillusion"
- xxix Voor een discussie over dit thema, zie: The Hague Institute for Global Justice, The 3D approach, 24 April 2014
- xxx Conclusie C. Matthijssen, 'Van 3D naar geïntegreerde benadering', *Militaire Spectator*, 1 mei 2014
- xxxi Zie de studie van het Partnerships Resource Centre, die de ontwikkelingen in de NGO sector in de periode vna 2008-2015 schets onder invloed van veranderende overheidsfinanciering, 'State of the partnership Report 2015 – CSOS under siege', Rotterdam: PrC : https://www.rsm.nl/fileadmin/Images_NEW/Faculty_Research/Partnership_Resource_Centre/CSO_Can_partnerships_provide_new_venues.pdf
- xxxii Zie APE/MDF (2014) Evaluation of Schokland and Millennium Agreements 2008-2013, Final Report March 17
- xxxiii IOB Review, Riding the wave of sustainable commodity sourcing – Review of the Sustainable Trade Initiative IDH 2008-2013
- xxxiv Zie xvii
- xxxv Ruerd Ruben, directeur IOB in voorwoord bij studie van Van Bergeijk

- xxxvi Marjolein Lem, Rob van Tulder, Kim Geleijnse, 'Doing business in Africa. A strategic guide for entrepreneurs', 2013
- xxxvii Er is een poster beschikbaar waarin al deze relaties in kaart zijn gebracht. Te bestellen bij: ASC/PrC, zie: The challenge of Dutch sustainable diplomacy (R. van Tulder, E. Osmochescu, and N. de Vink), 2014: <http://www.ascleiden.nl/publications/challenge-dutch-sustainable-diplomacy>
- xxxviii Zie xxv
- xxxix MVO Nederland – nationale monitor 2015
- xl World Bank Group, The Global Economy in Transition. Global economic prospects 2015
- xli Als onderdeel van de bezuinigingen werd in 2013 de ambassade in Zambia gesloten
- xlII Zie <http://fsi.fundforpeace.org/> en de nieuwe themakaart van het Afrika-Studiecentrum: A.J. Dietz & N. de Vink, 2017: No-go areas in Africa March 2017. <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/47428/ASC%20themakaart%2015.pdf?sequence=3>.
- xlIII Zie commentaren Volkskrant, 5 augustus 2015
- xliv Een interessant initiatief op dit terrein is het African Diaspora Policy centre (www.diaspora-centre.org). De partners die in dit centre samenwerken zijn vooral overheden en NGOs. Er zijn geen ondernemingen bij betrokken.
- xlV Het K.P. van de Mandele Fonds (in oprichting) probeert wederzijdse stromen van studenten en onderzoekers van en naar Afrika te stimuleren en te koppelen aan de principes van duurzame diplomatie.
- xlvi Al is het wetenschappelijke fundament onder de verwachting dat investeringen en groei tot verminderde emigratie zullen leiden afwezig en kan dit sterk worden betwijfeld (zie de recente blog van Ton Dietz: Nine statements to better understand African Migration to Europe (April 2017): <https://tondietz.wordpress.com/>.
- xlvii Zie Paul Hoebink, 50 miljoen van Ploumen is ridicul voorstel, Vice Versa, 28 mei 2015.
- xlVIII Zie PrC twee evaluatie studies over eerste fase van FDOV en FDW, 2014.
- xlIX R ondom de PPP faciliteiten zijn al een aantal leerinitiatieven ontwikkeld. Deze zijn ondergebracht bij het PPP lab food and water; zie: www.ppplab.org.
- I Sinds 2015 is er wel een 'Master Track in sustainable development diplomacy' in Wageningen! Zie: Wageningen UR, 2015. Master Track Sustainable Development Diplomacy. [Online] Available at: <http://www.wageningenur.nl/en/Expertise-Services/Chair-groups/Environmental-Sciences/Forest-and-Nature-Conservation-Policy-Group/Education/Master-Track-Sustainable-Development-Diplomacy.htm>.
- II Wellman, David J. "Sustainable Diplomacy". New York: Palgrave, 2004. Followed by Wellman, David Joseph. "The promise of sustainable diplomacy: Refining the praxis of ecological realism." Sustainable Diplomacies. Palgrave Macmillan UK, 2010. 25-45.
- III Zie: Constantinou, Costas M., and James Der Derian. "Introduction: Sustaining Global Hope: Sovereignty, Power and the Transformation of Diplomacy." Sustainable diplomacies. Palgrave Macmillan UK, 2010. 1-22.
- IIII Kjellén, Bo. "A new diplomacy for sustainable development: the challenge of global change". Routledge, 2008 (reprint 2014).
- IIIV Moomaw, William R., et al. "Sustainable Development Diplomacy: Diagnostics for the Negotiation and Implementation of Sustainable Development." Global Policy 8.1 (2017): 73-81.
- IV Tayebi, Sobhan, Seyed Fazlollah Moosavi, and Seyed Abbas Poorhashemi. "Environmental Diplomacy: A Framework for Growth of International Interaction and Cooperation for Achievement of Global Peace." Journal of Policy and Law 9 (2016): 150ff. En Susskind, Lawrence E., and Saleem H. Ali. Environmental diplomacy: negotiating more effective global agreements. Oxford University Press, 2014.
- IVI Pavel Dostal, 2016, "Sustainable diplomacy: expanding the Potential of Diplomatic Relations (Lessons from the Netherlands)". Prague. University of Economics. One of the key texts he refers to is: Hocking, B., Melissen, J., Shaun, R. & Sharp, P., 2012. "Futures for diplomacy: Integrative Diplomacy in the 21st Century". [Online] Available at: http://www.clingendael.nl/sites/default/files/20121030_research_melissen.pdf. There not the word 'sustainable diplomacy' is being used, but 'integrative diplomacy'.